

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

Метадычныя рэкамендацыі па тэме

“Л Е К С І К А Л О Г І Я”

па дысцыпліне “Беларуская мова”
для спецыяльнасці:

1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.

Мінск
2018

ЛЕКСІКАЛОГІЯ

З М Е С Т

I. Тэарэтычная частка

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Нацыянальная адметнасць беларускай лексікі.

2. Слова як адзінка мовы, яго лексічнае і граматычнае значэнні

3. Полісемія. Тыпы пераносных значэнняў

Пытанні да самакантролю

4. Амонімы, іх тыпы

5. Паронімы

6. Сінонімы, іх тыпы. Семантычныя і стылістычныя функцыі сінонімаў

7. Антонімы, іх разнавіднасці

8. Выкарыстанне амонімаў, сінонімаў, антонімаў і паронімаў у вусным маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту

Пытанні да самакантролю

9. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання

9.1. Запазычаныя словы ў беларускай мове

9.2. Прыметы запазычаных слоў

9.3. Фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў

9.4. Экзатызмы і варварызмы

9.5. Інтэрнацыяналізмы

9.6. Калькі

Пытанні да самакантролю

10. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання:

- дыялектная лексіка

- жаргонная лексіка

- спецыяльная лексіка

11. Лексіка беларускай мовы паводле частаты ўжывання:

- актыўная лексіка

- пасіўная лексіка (архаізмы, гістарызмы, неалагізмы)

11.1. Дзіцячыя аказіяналізмы

12. Лексіка беларускай мовы паводле стылістычнага выкарыстання

13. Слоўнікавы запас дзіцяці дашкольнага ўзросту, шляхі яго папаўнення

Пытанні да самакантролю

II. Практычныя заданні

I. Тэарэтычная частка

1.1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Нацыянальная адметнасць беларускай лексікі

Лексіка (ад грэч. *lexikos* – слоўнікавы) – сукупнасць слоў, слоўнікавы склад мовы безадносна да паходжання слоў, часу іх узнікнення, стылістычнай і экспрэсіўнай дыферэнцыяцыі. Тэрмінам «лексіка» можна абазначыць і розныя пласты слоў у мове, якія вылучаюцца па тых ці іншых прыметах: літаратурная лексіка, дыялектная лексіка, лексіка асобных пісьменнікаў, твораў, лексіка агульнаўжывальная, кніжная, стылістычна нейтральная, экспрэсіўная і г.д.

Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца лексіка як сукупнасць слоў мовы, называецца *лексікалогіяй*.

Лексікалогія даследуе функцыянаванне слоў як асобных адзінак мовы; выяўляе разнастайныя міжслоўныя сувязі: па гукавой форме (аманімія, паранімія), тоеснасці значэнняў (сінанімія), супрацьлегласці значэнняў (антанімія), па сувязі значэнняў слоў з пазамоўнымі фактарамі (утварэнне лексіка-семантычных, тэматычных груп), па здольнасці ўступаць у свабодныя і звязаныя спалучэнні; раскрывае суаднесенасць слова са стылямі мовы (агульнаўжывальнасць і стылістычная дыферэнцыяцыя), вывучае шляхі ўзнікнення і суіснаванне ў мове слоў рознага паходжання; распрацоўвае нормы словаўжывання.

Мова як сродак зносін – гэта складаная сістэма адзінак. Імі з’яўляюцца: фанетычныя адзінкі – фанема, склад, фанетычнае слова, моўны такт, фанетычная фраза і знакавыя – марфема, слова, словазлучэнне, сказ. Гэта ўнутраная структура моўнай сістэмы.

Знешняя структура моўнай сістэмы абумоўлена сацыяльнай сутнасцю мовы і адпавядае тым функцыям, якія яна выконвае ў грамадстве ў пэўны перыяд. Галоўнай функцыяй мовы як сродку зносін вызначаецца яе існаванне ў дзвюх асноўных разнавіднасцях: дыялектнай і літаратурнай мове.

Адзінкі моўнай сістэмы не з’яўляюцца самастойнымі; яны ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены, таму што на аснове адных з іх фарміруюцца другія. Так, на аснове невялікай колькасці фанем, якія не маюць уласнага значэння і з’яўляюцца непадзельнай адзінкай пры члянэнні мовы на гукавыя адзінкі, фарміруецца мноства марфем – мінімальна значымых адзінак пры члянэнні мовы на знакавыя адзінкі. Марфема – база для ўтварэння слоў, якія ў сваю чаргу, выступаюць у мове ў спалучэннях, сказах. Магчымасць адваротнага члянэння – ад сказа да словазлучэнняў і слоў і далей – ад слова да марфемы і фанемы – сведчыць аб універсальнасці сістэмнай арганізацыі мовы.

Зыходзячы з гэтай паслядоўнасці адзінак сістэмы, у мове вылучаюцца адпаведныя ўзроўні (або ярусы) – фанетычны, лексічны і граматычны.

Лексічны ўзровень, на якім слова існуе як асобная адзінка мовы, выразна адлюстроўвае ўзаемасувязь паміж адзінкамі ўсіх узроўняў мовы. Значэнні, якія выражае слова на лексічным узроўні, афармляюцца фанетычна на базе гукаў, а рэалізуюцца граматычна – у словазлучэннях і сказах.

Кожнаму ўзроўню моўнай сістэмы ўласцівы свае правілы арганізацыі адзінак, якія раскрываюцца ў адпаведных раздзелах мовазнаўства – фанетыцы, фаналогіі, лексікалогіі, словаўтварэнні, граматыцы.

У лексіцы слова як асобная адзінка мовы існуе не ізалявана, а ў сувязі з іншымі словамі. Гэта сувязь рэалізуецца або па гукавой форме (знешнія фактары), або на аснове значэння (унутраныя фактары), або на аснове суадносін значэння і паняцця (пазамоўныя фактары). Па гукавой форме словы аб'ядноўваюцца ў амонімы ці паронімы, па тоеснасці значэння – у сінонімы, па супрацьлегласці значэння – у антонімы. Паводле суадносін прадметаў і з'яў рэчаіснасці сярод слоў выяўляюцца лексіка-семантычныя групы, у складзе кожнай з якіх аб'ядноўваюцца словы, што абазначаюць рэаліі аднаго і таго ж роду, напрыклад, у групу «Жыллё» ўваходзяць словы дом, хата, пяцісценак, палац, мураванка, мазанка, халупа, кватэра; сцяна, дзверы, акно, дах, страх; сталовая, кухня і многа іншых. Пры выяўленні міжслоўных сувязей унутраныя і пазамоўныя фактары нярэдка перакрываюцца. Так, у той жа групе «Жыллё» няцяжка выявіць падгрупы **слоў на падставе ўнутраных фактараў: сінонімы (дом – хата), антонімы (палац – халупа).**

Аформленае паводле законаў фанетыкі і марфалогіі слова характарызуецца семантычнай напоўненасцю, суаднесенасцю значэння і паняцця. Фанетычная і марфалагічная аформленасць слова – гэта яго знешні, матэрыяльны паказчык (форма), а значэнне – унутраная ўласцівасць (змест). Выяўленне сутнасці слова з улікам яго формы і зместу грунтуецца на дыхатамізме (ад грэч. *dicha* – дзве часткі, *tome* – сячэнне), або двухмернасці (двухбаковасці), яго лінгвістычнай прыроды – асноўным крытэрыі пры вылучэнні слова з ліку іншых узроўневых адзінак мовы (фанемы, марфемы). Фанема – нязначымы элемент марфемы, марфема – мінімальная значымая частка слова, яна самастойна не суадносіцца з паняццем. Ад словазлучэнняў і сказаў словы адрозніваюцца тым, што ў іх склад нельга ўключыць хоць які-небудзь элемент, у той час як у словазлучэнні і сказы такое ўключэнне магчымае.

2. Слова як адзінка мовы, яго лексічнае і граматычнае значэнні

На лексічным узроўні словы рэалізуюць сваю сутнасць як асноўнай адзінкі мовы: пры дапамозе іх у нашым мысленні замацоўваюцца паняцці, у якіх адлюстроўваецца аб'ектыўная рэчаіснасць. Паняцці ўласцівы ўсяму чалавецтву. Наша мысленне фіксуе агульнае, істотнае, заканамернае ў асобных прадметах і з'явах рэчаіснасці і фарміруе адпаведнае паняцце.

Абстрактная прырода паняццяў матэрыялізуецца ў словах, па сваёй лінгвістычнай прыродзе ў кожнай мове розных. Калі б не было слоў, не маглі б існаваць і паняцці, бо слова называе паняцце.

Назыўная, або **намінатыўная**, – асноўная функцыя слова ў мове. У назве адлюстроўваюцца адметныя прыметы прадметаў і з’яў рэчаіснасці, якія замацаваліся ў мысленні калектыву і абумоўлены гістарычна, традыцыяй. Тым самым назва служыць знакам для адрознення адных прадметаў і з’яў рэчаіснасці ад другіх. Паколькі ў кожнай мове, згодна гістарычна традыцыйнай абумоўленасці, у аснову назвы аднаго і таго ж прадмета, з’явы могуць быць пакладзены розныя адметныя прыметы, то і называюцца гэтыя прадметы, з’явы ў кожнай мове рознымі па сваёй структурна-семантычнай суаднесенасці словамі. Напрыклад, для назвы замарожанай салодкай ежы з малочных прадуктаў, а таксама з пладова-ягаднага соку ў беларускай мове выкарыстоўваецца слова *марожанае*, якое структурна і семантычна суадносіцца са словам *марозіць*, адпаведна ў польскай мове *lody* – з *lody* (ільды), у балгарскай *сладолед* – з *сладък лед* (салодкі лёд), у нямецкай *Eis* – з *Eis* (лёд) і інш.

Адметная адзнака, якая кладзецца ў аснову назвы, у той жа час з’яўляецца характэрнай прыметай цэлага класа аднародных прадметаў і з’яў рэчаіснасці. У мове існуе толькі агульнае. Напрыклад, словам *стол* называецца не які-небудзь канкрэтны стол, а любы, усякі.

Сувязь слоў і прадметна-рэчыўнага зместу аб’ектаў рэчаіснасці выяўляецца або ва ўнутранай форме (матываванаасці) слоў, або ў спосабах выражэння гэтай сувязі.

Унутраная форма слова можа быць відавочнай, як, напрыклад, у словах *чарніцы*, *дрыгва*, *крыжадзюб*, *макрэча*, *солад*, *панядзелак*, *серада*, *аўторак*. Такія словы-назвы называюцца **матываванымі** (г.зн. можна вызначыць, на аснове чаго, якой характэрнай рысы яны ўзніклі). У іншых словах унутраная форма або зацямнёная, або зусім страчана (**нематываваныя** слоў). Так, яе цяжка выявіць у словах *барсук*, *верабей*, *дзень*, *заяц*, *лес*, *мора*, *ручай*, *пісаць*, *сеяць*, *ячмень*. На сучасным этапе развіцця беларускай мовы слова *знак* не суадносіцца са зместам слова *значыць*, ад якога яно было ўтворана, як і *бадай* – ад *бог дай*, *брэдзень* – ад *брадзіць*, *быдла* – ад старажытнага *быці*, *вясло* – ад *вязаць*, *рубель* – ад *рубіць*. Такім чынам, унутраная форма ўласціва не ўсім словам.

Слова – гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: дом – будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў).

Граматычнае значэнне слова – тыя агульныя значэнні, якія ўласцівы розным разрадам слова ў мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца (дом – назоўнік, м.р., 1-га скланення, неадушаўлёны).

Лексічнае значэнне індывідуальнае для кожнага асобнага слова, а граматычныя значэнні з’яўляюцца агульнымі для адной і той жа формы

розных слоў. Так, словы *матуля, дачка, цацка, настаўніца* маюць розныя лексічныя значэнні, але ўсе яны маюць аднолькавыя граматычныя значэнні жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону.

Адным з важных кампанентаў значэння слова з'яўляецца **намінатыўнасць**. Усе самастойныя словы называюць аб'екты рэчаіснасці. Паводле гэтага выдзяляюцца тыпы значэнняў: 1) прамыя (або намінатыўныя), якія адлюстроўваюць непасрэдную, замацаваную ў свядомасці людзей сувязь слоў з прадметамі або з'явамі рэчаіснасці (напрыклад: *возера, адзенне, мудрасць, бяроза, цёплы, мёд, ісіці*). На іх базе ўзнікаюць усе астатнія значэнні; 2) Фразеалагічна звязаныя значэнні выяўляюцца ў складзе фразеалагічных спалучэнняў, у якіх словы маюць адзінае лексічнае значэнне, якое вельмі часта не вынікае са значэння слоў-кампанентаў (*ламаць галаву* – біцца над рашэннем якой-небудзь задачы, пытання; *з'есці сабаку* – быць спецыялістам сваёй справы; *выйсці сухім звады* – пазбегнуць пакарання; *аж у роце чорна* – злы, люты); 3) канструктыўна абумоўленыя значэнні словы набываюць у адпаведных граматычных канструкцыях у кантэксце. Напрыклад:

На ніцях белай павуціны
Прывозяць восень павучкі.
Яе красёнцы, чаўначкі
У моры лесу мільгатнулі
І лісце ў багру апранулі;
І з кожнай лісцевай галоўкі
Глядзіць твар восені-свякроўкі.

Я. Колас.

Словы называюць першзаўсё тых ці іншых прадметы, з'явы, дзеянні, прыметы, лікі, адносіны, і ў гэтым заключаецца іх **намінатыўная (інакш – назывная) функцыя**. Аднак словы здольны не толькі называць які-небудзь канкрэтны, адзінкавы прадмет, але і выражаць паняцце пра цэлы клас аднародных прадметаў. Паняцці з'яўляюцца вынікам пазнавальнай дзейнасці чалавека. У працэсе пазнання асобных прадметаў і з'яў рэчаіснасці чалавек заўважыў такія іх прыметы і ўласцівасці, якімі яны адрозніваюцца ад іншых прадметаў і з'яў. На аснове гэтых асаблівасцей у яго свядомасці склаліся асобныя паняцці пра цэлыя класы аднародных прадметаў і з'яў. Напрыклад, назіраючы за бусламі, варонамі, вераб'ямі, жаўранкамі, зязюлямі, ластаўкамі і іншымі птушкамі, чалавек заўважыў, што ўсе яны адрозніваюцца ад іншых істот тым, што пакрыты пер'ем і маюць дзве канечнасці, крылы і дзюбу. На аснове гэтага ў яго свядомасці склалася паняцце пра птушак наогул. Таму і слова *птушка* называе не толькі канкрэтную адзінкавую птушку, але і выражае адпаведнае паняцце. Здольнасць абагульняць, выражаць, азначаць паняцце -- другая істотная функцыя слова ў мове, якую прынята называць **дэфінітыўнай** (ад лац. definitio – азначэнне).

Дзве асноўныя функцыя слова – называць канкрэтныя прадметы, з'явы і выражаць паняцці – характэрны большасці слоў беларускай мовы. Напрыклад, *словамдзіця, дзіцячы сад, методыка, памяць* і інш. у аднолькавай

мерыўласціва як адна, так і другая функцыя. У некаторых словах на першы план выступае функцыя дэфінітыўная. Так, слова *рэч* мае значэнне “усякі неадушаўлёны прадмет” і можа выкарыстоўвацца як назва любога вырабу, твора літаратуры, мастацтва і г.д. Значыць, у ім выразна вылучаецца функцыя дэфінітыўная, а назыўная функцыя аслаблена. Да такіх слоў адносяцца абстрактныя назоўнікі (*увага, радасць, памяць* і інш.) і словы тыпу *русалка, дамавік* і да т.п. З другога боку, словам тыпу “*Аўдзі-100*”, *T-150*, “*Боінг-767*”, якія называюць маркі трактароў, касілак, машын, самалётаў і г.д., уласным імёнам, назвам краін, рэк, азёр, газет, часопісаў, заводаў, фабрык, вытворчых аб’яднанняў і да т.п. характэрна назыўная функцыя, таму што гэтыя словы толькі выдзяляюць тыя ці іншыя прадметы з групы аднародных, а не абагульняюць. Параўнанне слоў *рака, вучань* і *Нёман, Днепр, Данік, Ілья* паказвае, што агульным словам уласціва назыўная і дэфінітыўная функцыя, а ўласным імёнам – назыўная.

Такім чынам, *слова* з’яўляецца асноўная адзінкай мовы, якая складаецца з аднаго ці некалькіх гукаў, выкарыстоўваецца як назва разнастайных прадметаў, дзеянняў і паняццяў, мае адпаведнае лексічнае і граматычнае значэнні і служыць сродкам моўных зносін паміж людзьмі ў іх сумеснай працоўнай, навуковай, грамадска-палітычнай і культурнай дзейнасці.

3. Полісемія. Тыпы пераносных значэнняў

Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца адназначнымі. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (бульдозер, кісларод, ёлка, алень, аловак і інш.). Большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца мнагазначнымі. Бялок – празрыстая частка птушынага яйка, якая акружае жаўток; белая, празрыстая абалонка вока.

Адрозніваюць два асноўныя тыпы лексічных значэнняў слова: прамое і пераноснае.

Прамае значэнне – гэта першаснае, зыходнае значэнне слова, якое непасрэдна паказвае на прадмет, дзеянне, якасць і замацавалася за ім як асноўнае. Так, у сказе *На гэтых прасторах рос густы і незвычайна высокі чарот* (Колас) усе словы ўжываюцца ў прамым значэнні.

Пераносным называецца такое значэнне, якое развіваецца ў выніку пераносу назвы з аднаго прадмета, дзеяння, з’явы, працэсу на іншыя, чым-небудзь падобныя. Такое значэнне слова набывае пры свядомым вобразным яго ўжыванні, напрыклад: *усміхацца* – 1) выражаць усмешкай радасць, задаволенасць, іронію, пагарду і пад. Маці дабрадушна ўсміхаецца і ледзь паспявае адказваць (Васілевіч); 2) перан. *Я адзін пайшоў дарогай І, не глядзячы на месяц, Што халодна ўсміхаўся, Пра яе [дзяўчыну] з тугой нязвыклай Думаў так і думаў гэтак...*(Панчанка). У мове твораў мастацкай літаратуры ўжыванне слоў з пераносным значэннем – яркі сродак стварэння

вобразнасці і маляўнічасці апавядання. Слова, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі** ці **монасемантычнымі** (ад грэч. monos – адзін і semantikos – той, што абазначае), напрыклад: *івалга, дудар, грубка, гуслі, учора* і інш.

Адназначныя словы заўсёды маюць толькі прамыя значэнні. Здольнасць слова ўжывацца з некалькімі значэннямі называецца **мнагазначнасцю**, або **полісеміяй** (ад грэч. polysemos – многазначны). Першапачаткова ўсе словы ўжываюцца як адназначныя. Многазначнасць развіваецца пазней, паколькі моўных сродкаў недастаткова для таго, каб кожная з’ява рэчаіснасці атрымала асобнае слова-назву (у мове дзейнічае закон эканоміі). І тады па аналогіі, асацыяцыі, падабенству адбываецца перанос назвы аднаго прадмета, з’явы, прыкметы і г. д. на другі. Некаторыя даўнія па часе ўзнікнення словы маюць вельмі многа значэнняў (напр., слова ‘*біць*’ – 18 значэнняў, слова ‘*ісці*’ – 28 і інш.). Аднак не варта думаць, што многазначных слоў больш, чым адназначных. Як слухна заўважае прафесар І. Я. Лепешаў, «у любой мове многазначных слоў не больш, а куды менш, чым адназначных. Так, у 1-м томе «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы» з 16354 слоў на долю многазначных прыпадае толькі 3908 слоў, у 2-м томе з 19269 слоў толькі 4222 многазначныя словы. Прыкладна такія колькасныя паказчыкі многазначнасці і адназначнасці выяўляюцца і ў іншых мовах (напрыклад, рускай і французскай): толькі чацвёртая частка слоў – многазначныя.

Вылучаюцца наступныя спосабы пераносу значэнняў: на аснове метафары, метаніміі і сінекдахі.

Метафарычныя (ад грэч. metaphora – перанясенне) значэнні ўзнікаюць у слове ў выніку пераносу назвы аднаго прадмета ці з’явы на другі прадмет ці з’яву на аснове падабенства формы (напр., слова ‘*конь*’: жывёла; шахматная фігура; гімнастычны снарад), колеру (*белыя* палотны і *белыя* ночы), функцыі (слова ‘*дворнік*’: 1) работнік, які падтрымлівае чысціню і парадак на двары і на вуліцы каля дома і 2) прыстасаванне ў выглядзе стрэлкі, якое служыць для ачышчэння ветравога шкла аўтамашыны ад снегу, вільгаці, пылу). Часам слова набывае многазначнасць паводле дзвюх якіх-небудзь прымет. Так, слова ‘*крыло*’: крыло птушкі і крыло самалёта (падабенства і па форме, і па функцыі); слова ‘*іголка*’: 1) прыстасаванне для шыцця, 2) тонкі металічны стрыжань, звычайна з завостраным канцом, рознага прызначэння (патэфонная іголка, іголка ў медыцынскім шпрыцы для ін’екцыі, іголка насоса і інш.), 3) ліст хвойных дрэў і кустоў, 4) тонкі востры крышталь чаго-небудзь (іголка інею), 5) тонкая калючка на целе некаторых жывёл (падобныя па форме і сваёй уласцівасцю калоцца) і г. д. Усе прыведзеныя вышэй прыклады – прыклады **агульнамоўных метафар**. Існуюць і т. зв. **сцёртыя** (або мёртвыя, акамянелыя) **метафары** страчанай вобразнасцю: *ідзе дождж, сонца садзіцца, прыйшла вясна, карань слова* і мн. інш. Пры частым ужыванні пераноснае значэнне становіцца прывычным, семантычная двухпланавасць яго сціскаецца. Самымі ж вобразнымі сярод метафар з’яўляюцца паэтычныя (параўн.: гарыць вогнішча і гараць гронкі

рабіны і інш.). Як бачым, метафара – гэта словазлучэнне, якое мае семантыку прыхаванага параўнання.

Метанімічныя (ад грэч. *metonymia* – перайменаванне) значэнні ўзнікаюць у словах на аснове пераносу назваў адных прадметаў ці з’яў на другія, калі асацыяцыі, аналогіі ўзнікаюць па сумежнасці прадметаў ці з’яў рэчаіснасці. Сумежнасць можа быць такой:

- 1) матэрыял і вырабы з яго (вазаса шкла – *шкло* зараз не ў модзе);
- 2) ёмістасць і рэчыва, якое ўтрымліваецца ў гэтай ёмістасці (купіць міску – з’есці *міску* баршчу, тут ‘пасудзіна’ і ‘колькасць стравы’);
- 3) працэс і вынік гэтага працэсу (праводзіць дыктант – *раздаць* дыктанты);
- 4) памяшканне, установа, прадпрыемства і людзі, якія ў ім знаходзяцца, працуюць (напр., светлая аўдыторыя – *аўдыторыя* слухала ўважліва, новы завод – *заводы* бастуюць);
- 5) выкарыстанне прозвішчаў пісьменнікаў, кампазітараў, мастакоў і г. д. для абазначэння іх твораў (творы Багдановіча – перачытваю *Багдановіча*);
- 6) прадмет, уласцівасць і той, хто валодае гэтай уласцівасцю (ён меў прыгожы тэнар – выступае *тэнар*). Звычайна метанімія менш заўважаецца, чым метафара, бо такія вытворныя значэнні перайшлі ў сталыя назвы прадметаў.

Сінекдаха (ад грэч. *synecdoche* – суаднесенасць) – замена назвы цэлага назвай асобнай яго часткі або наадварот. Нярэдка сінекдаха разглядаецца як від метаніміі. Выдзяляюцца дзве разнавіднасці сінекдахі:

- 1) называнне замест цэлага часткі, якая ў пэўнай сітуацыі мае сэнс цэлага: У сям’і з’явіўся лішні *рот*. Ён у іх за *галаву*;
- 2) ужыванне аднаго ліку замест другога: У маі 1945 года *немец* быў канчаткова разгромлены. Ён *вішню* і пад.

У выяўленні і канкрэтызацыі значэнняў мнагазначнага слова галоўную ролю адыгрывае кантэкст. Звычайна пад кантэкстам падразумяецца славеснае, моўнае акружэнне. Разам з тым у паняцце «кантэкст» уключаюцца і пазамоўныя фактары, у прыватнасці, сітуацыя, у якой адбываецца маўленне.

Трэба размяжоўваць полісемію і аманімію. Паміж асобнымі значэннямі мнагазначнага слова заўсёды захоўваецца агульная сувязь, якая аб’ядноўвае ўсе значэнні. Так, у значэннях слова *завесці* можна выявіць агульную сэнсавую частку “рухацца, пачаць штосьці”: *завесці дзіця ў садок, завесці гаспадарку, завесці новыя парадкі, завесці гутарку, завесці гадзіннік*. Амонімы – розныя словы, іх значэнні не звязаны паміж сабой, напрыклад: *бярозавы ліст – ліст ад сына; навуковы тэрмін – тэрмін вучобы на курсах, каштаваць пяць тысяч – каштаваць яблык*.

Пытанні да самакантролю:

1. Што такое лексікалогія і што з’яўляецца аб’ектам яе вывучэння?
2. Які сэнс укладваецца ў паняцце “лексіка” і ў якіх адносінах яна можа вывучацца?

3. Што такое лексічнае і граматычнае значэнні слова?
4. Ці ўсе часціны мовы маюць лексічнае і граматычнае значэнне?
5. Назавіце асноўныя спосабы ракрыцця лексічнага значэння слова.
6. Што такое слова? Якія характэрныя прыметы яму ўласцівы?
7. Чым адрозніваецца слова ад словазлучэння, фанемы, марфемы?
8. На падставе чаго класіфікуюцца лексічныя значэнні слоў?
9. Якія тыпы лексічных значэнняў вылучаюцца па ступені лексічнай спалучальнасці слова з кантэкстам? Праілюструйце кожны тып лексічнага значэння прыкладамі.
10. Якія тыпы лексічных значэнняў адрозніваюцца паводле адносін слова да прадметаў і з'яў рэчаіснасці? Ахарактарызуйце кожны з іх.
11. Назавіце асноўныя функцыі слова ў мове.
12. Якія назвы называюцца матываванымі і нематываванымі?
13. Якія словы называюцца адназначнымі і мнагазначнымі?
14. Як развіваецца мнагазначнасць (полісемія) слоў?
15. Што разумеецца пад прамым і пераносным значэннем слова?
16. Якія віды пераносных значэнняў адрозніваюцца ў мове?
17. Дайце вызначэнне метафары.
18. На якія групы падзяляюцца метафары паводле ступені вобразнасці і іх ролі ў мове?
19. Што такое метанімія? На чым засноўваецца метанімія як від пераноснага ўжывання слоў?
20. Ахарактарызуйце сінегдахічныя пераносы.
21. Як выкарыстоўваецца мнагазначнасць ў маўленні? Якімі прыёмамі дасягаецца эфектыўнае выкарыстанне мнагазначнасці?

4. Амонімы, іх тыпы

З'яву аманіміі можна праілюстраваць адной з загадак Кандрата Крапівы: *Я касой траву кашу ў зялёным лузе, а другую я нашу пастаянна ў пузе. Трэцюю, я вам скажу, носіць мая дочка, на чацвёртай я ляжу – грэюся ў пясочку.* Тут лёгка адгадаецца аманімічная група з чатырох 'кас' са значэннямі: 'прылада для кашэння', 'селязёнка', 'доўгія заплечыя валасы', 'доўгая вузкая мель, якая ідзе ад берага'.

Амонімы (ад грэч. *homos* – аднолькавы, *опута* – імя) – словы, якія аднолькава гучаць і пішуцца, але маюць зусім розныя, не звязаныя паміж сабой значэнні. Напр.: *тур* ('першабытны дзікі бык' і 'перыяд, этап гульні, спаборніцтва'), *гасцінец* ('шырокая, бойкая дарога, шлях' і 'рэч, ласунак, які госць падносіць як падарунак'), *лама* ('будыйскі манах-свяшчэннік у Тыбеце' і 'ўючная паўднёваамерыканская жывёліна сямейства вярблюдаў'), *бот* ('абутак з высокімі халявамі' і 'невялікае вёсельнае, паруснае або маторнае судна') і мн. інш. Амонімы складаюць значны пласт лексікі (іх каля 4000).

Шляхі ўзнікнення амонімаў:

1. Амонімы, якія ўтварыліся ў выніку гукавога супадзення

этымалагічна розных беларускіх (уласнабеларускіх або агульнаславянскіх) слоў. Напр.: *абора* ‘вяровачка для лапцей’ і *абора* ‘вялікае памяшканне для жывёлы; кароўнік’; *ласка* ‘выражэнне пяшчоты’ і *ласка* ‘невялікая драпежная жывёліна сямейства куніцавых’; *слаць* ‘адпраўляць, пасылаць’ і *слаць* ‘расцілаць, засцілаць’ і інш.

2. Амонімы, якія ўтварыліся ў выніку выпадковага супадзення спрадвечна беларускіх і запазычаных слоў. Напр.: бел. *байка* ‘кароткі літаратурны твор’ і галанд. *байка* ‘мяккая баваўняная тканіна’; бел. *бор* ‘стары сасновы лес’, лац. *бор* ‘хімічны элемент’, нямец. *бор* ‘сварло для лячэння зубоў’; бел. *лава* ‘прадмет сялянскай мэблі’, іт. *лава* ‘вулканічная маса’, польс. *лава* ‘баявы парадак конніцы’ і інш.

3. Амонімы, якія ўтварыліся ў выніку выпадковага супадзення запазычаных слоў з розных моў. Напр.: грэч. *грыф* ‘драпежная птушка’, нямец. *грыф* ‘дэталі струннага музычнага інструмента’, франц. *грыф* ‘штэмпельны адбітак чыйго-небудзь подпісу’ і пад.

4. Амонімы, запазычаныя з якой-небудзь адной мовы. Напр.: фр. *міна* ‘выбуховы снарад’ і ‘выраз твару’; англ. *танк* ‘баявая бронемашына на гусенічным хаду’ і ‘спецыяльны бак для захоўвання і транспарціроўкі вадкасцей’ і інш.

Выдзяляюць наступныя тыпы амонімаў:

Лексічныя амонімы. Поўныя лексічныя амонімы – словы, якія супадаюць у гучанні і напісанні ва ўсіх сваіх граматычных формах: гасцінец (падарунак) – гасцінец (дарога), малінаўка (яблык) – малінаўка (птушка). Калі словы адной і той жа часціны мовы супадаюць толькі ў адной або некалькіх граматычных формах, то гэта няпоўныя амонімы: адрываць (ад адарваць); адрываць (ад адрыць), бор (стары густы сасновы лес) – бор (хімічны элемент).

Амаформы (марфалагічныя амонімы) – словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх граматычных формах. Такое супадзенне можа адбывацца ў межах як адной, так і розных часцін мовы: соты (васкавыя ячэйкі) і соты (парадкавы лічэбнік); румяны (касметычная фарба) і румяны (ярка-чырвоны, ружовы); люты (злы, крыважэрны) і люты (другі месяц каляндарнага года) і інш.

Амафоны (фанетычныя амонімы) – словы, якія аднолькава гучаць, але пішуцца па-рознаму (напр.: род і рот, код і кот, грыб і грып, казка і каска і пад.). Да амафонаў павінны быць аднесены і такія апазіцыі слоў, як вера ‘ўпэўненасць у чым-небудзь’ і Вера ‘ўласнае імя’, раман ‘жанр літаратурнага твора’ і Раман ‘уласнае імя’ і г. д.;

Амографы – гэта словы, якія пішуцца аднолькава, але адрозніваюцца ў вымаўленні пастаноўкай націску: памяць – памяць, прыклад – прыклад, мука – мука, каня – каня. Яркія прыклады амографаў знаходзім у «Каламбурах» Ніла Гілевіча: Барсукі ў глыб нары, баючыся кары, Нацягалі шмат кары і зрабілі нары. Там жа: Што ні хвіля, ні гадзіна – лезе з скуры гадзіна. Увесь век яму гадзіла, А ён кажа: гадзіла!

Амонімы трэба адрозніваць ад мнагазначных слоў. Калі мнагазначнае слова, нягледзячы на рознасць сваіх значэнняў, захоўвае іх адзінства, то амонімы такой сэнсавай сувязі не маюць, значэнні іх зусім розныя. У тлумачальных слоўніках кожны амонім падаецца асобным слоўнікавым артыкулам і пазначаецца надрадковай арабскай лічбай: бабка¹, бабка², бабка³... і г. д., амнагазначнага слова падаюцца ў адным артыкуле.

5. Паронімы

Паронімы (ад грэч. *para* – побач, *bliska* і *onuta* – імя) – гэта аднакаранёвыя словы, блізкія, але не тоесныя сваім гучаннем і напісаннем і розныя па значэнні. Напр.: *чарнець* ‘станавіцца чорным, чарнейшым’ і *чарніць* ‘рабіць што-небудзь чорным, чарнейшым’; *карыслівы* ‘прагны да нажывы, карысталюбівы’ і *карысны* ‘які прыносіць карысць’; *адрасат* ‘той, каму адрасавана паштовае адпраўленне’ і *адрасант* ‘той, хто пасылае паштовае адпраўленне; адпраўнік’; *абагуліць* ‘зрабіць асабістае, уласнае калектыўным, грамадскім’ і *абагульніць* ‘знаходзіць агульнае ў розных думках, фактах, выказваннях і на падставе гэтага рабіць вывад’; *дыпламат* ‘службовая асоба, упаўнаважаная ўрадам для зносін, перагавораў з замежнымі дзяржавамі’ і *дыпламант* ‘удзельнік конкурсу, агляду і пад., узнагароджаны дыпламам’ і інш.

Паранімічныя групы складваюцца рознымі шляхамі. Важнейшымі з іх з’яўляюцца:

- марфалагічны спосаб словаўтварэння (бялец і бяліць, крыўдлівы і крыўдны, літарны і літаральны і інш.);
- змяненне семантыкі (дрэўка і дрэўца, вянец і вянок, стралец і стралок і інш.);
- запазычанне іншамоўных слоў (абанент і абанемент, статут і статус, эканомія і эканоміка, сталактыт і сталагміт і інш.).

У адрозненне ад амонімаў, лексічнае значэнне паронімаў не столькі вынікае з моўнага кантэксту, колькі, наадварот, служыць удакладненнем сэнсу выказвання. Ад сінонімаў у сэнсавых адносінах паронімы адрозніваюцца тым, што ў іх значэннях заўсёды ёсць прыметы, якія робяць паронімы семантычна самастойнымі, рознымі, узаеманезамяняльнымі словамі. Сінонімы як тоесныя ці вельмі блізкія па значэнні словы звычайна могуць замяняцца адзін другім. Паронімы ў адным кантэксце ўжываюцца вельмі рэдка. Для сінонімаў, наадварот, характэрна сумежнае размяшчэнне ў тэксце, калі аўтарам ставіцца задача дасягнуць большай паўнаты і выразнасці апісання.

6. Сінонімы, іх тыпы.

Сінонімы (ад грэч. *synonymos* – аднайменны) – гэта словы, якія пазначаюць гучаць і пішуцца, але маюць тоеснае або блізкае значэнне (напр.: *многа*, *шмат*, *багата*, *безліч*, *процьма* і г. д.).

Група слоў, аб'яднаных сінанімічнымі адносінамі, утварае *сінанімічны рад*. У ім выдзяляецца асноўнае, стылістычна нейтральнае слова – *дамінанта*. Яно выражае агульнае для ўсіх слоў гэтага рада значэнне. Так, у сінанімічным радзе *акружыць, абступіць, ачانیць, аблажыць, блакіраваць* дамінанта – *акружыць*, яна мае прамое, стылістычна нейтральнае значэнне. У некаторых сінанімічных радах могуць аб'ядноўвацца словы розных часцін мовы (мала, жменя (гароху)).

Калі слова з'яўляецца мнагазначным, то яно можа ўваходзіць у розныя сінанімічныя рады: прыняць – залічыць на першы курс, прыняць – сустрэць гасцей; ціхі чалавек – спакойны; ціхі чалавек – слабы, нячутны. Некаторыя рады сінанімічных слоў складаюцца са слоў і спалучэнняў слоў: драмаць – кляваць носам, мала – як кот наплакаў.

Сінонімы ўзніклі пры абазначэнні аднаго і таго ж прадмета, з'явы, прыметы, паняцця. Выкарыстоўваюцца: агульнаўжывальныя і дыялектныя словы (падасінавік – асавік, авадзень – здрок); словы сучаснай мовы і ўстарэлыя словы (канікулы – вакацыі, лоб – чало); спрадвечнабеларускія і запазычаныя словы (прыстаўка – прэфікс, змена – эвалюцыя, адлегласць – дыстанцыя, важны – актуальны).

Адрозніваюць наступныя тыпы сінонімаў:

Семантычныя (або *ідэаграфічныя*) сінонімы адрозніваюцца паміж сабой адценнямі значэння, інакш кажучы, аб'ёмам семантыкі. Так, у сінанімічнай пары страх – жах паняцце жах ('моцны страх да здранцвення') поўнасцю ўключае ў сябе ўсе прыметы паняцця страх і разам з тым мае дадатковыя семы 'моцны' і 'да здранцвення'. Семантычнымі сінонімамі будуць такія словы, як акцёр – артыст, ісці – крочыць, касынка – хусцінка, малады – юны, чырвоны – кумачовы – пунсовы і інш. Адрозненне ў семантыцы сінонімаў гэтай групы праяўляецца ў несупадзенні спалучальнасці кожнага члена сінанімічнага рада з другімі словамі. Параўн.: ісці/крочыць па вуліцы, але: асцярожна ісці па балоце (не крочыць).

Стылістычныя сінонімы – гэта тоесныя або блізкія па значэнні словы, якія маюць розную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і таму належаць да розных стыляў і сфер ужывання. Прыклады радоў стылістычна розных сінонімаў: асілак – сілач – волат – атлет – здравяк – здравіла – бугай (тут асілак і сілач – стылістычна нейтральныя словы, волат і атлет – кніжныя, здравяк і здравіла – размоўныя, бугай – размоўна-грубае); ілгаць – брахаць – плесці; украсці – сцягнуць – сперці – сцібрыць, гультай – абібок – лянівец – лайдак – лежабока – трукень – гультаіна – завала і інш.

Абсалютныя (дублеты) – адрозненне сінонімаў увогуле не выражана: стронга – фарэль, правапіс – арфаграфія, вываз – экспарт;

Кантэкстуальныя – словы, якія з'яўляюцца сінанімічнымі толькі ў пэўным кантэксте:

7. Антонімы, іх разнавіднасці

Антонімы (ад грэч. anti – супраць і onyma – імя) – словы адной

часціны мовы, якія маюць палярна супрацьлеглыя значэнні: *верх – ніз, белы – чорны, вясёлы – сумны, звонка – глуха, увайсці – выйсці, усход – захад, экспарт – імпорт, вясна – восень* і інш.

Антанімічная група складаецца толькі з двух слоў. Не маюць антонімаў, як правіла, уласныя назоўнікі і назоўнікі з канкрэтным значэннем, лічэбнікі і большасць займеннікаў. Антонімы могуць абазначаць:

- прасторавыя і часавыя паняцці (*неба – зямля, верх – ніз, дзень – ноч, лета – зіма, поўдзень – поўнач, пачатак – заканчэнне, імгненне – вечнасць і інш.*);

- пачуцці, эмоцыі, настрой, стан чалавека (*шчаслівы – няшчасны, п'яны – цвярозы, любоў – нянавіць, актыўнасць – пасіўнасць, веселасць – паныласць, смеласць – баязлівасць, удача – няўдача, упэўненасць – няўпэўненасць і інш.*);

- стан прыроды (*світанне – змярканне, мароз – спёка, усход – захад, шторм – штыль і інш.*);

якасць і ацэнку (*трывалы – нетрывалы, моцны – слабы, якасны – няякасны, высакародны – подлы, станоўчы – адмоўны і інш.*) і г. д.

Па структуры антонімы падзяляюцца на **рознакаранёвыя і аднакаранёвыя**. У рознакаранёвых (лексічных) антонімах супрацьлегласць выражаецца рознымі каранямі ці асновамі: *добры – злы, жыццё – смерць, доўгі – кароткі, вайна – мір, паміраць – нараджацца, лёгка – цяжка, аналіз – сінтэз* і інш. У аднакаранёвых (граматычных) антонімах супрацьлегласць узнікае пры дапамозе антанімічных прыставак: *фашызм – антыфашызм, гармонія – дысгармонія, праўда – няпраўда, увезці – вывезці, адчыніць – зачыніць, упісаць – выпісаць* і інш.

Акрамя **агульнамоўных** антонімаў, важную ролю для выражэння кантрастаў адыгрываюць **кантэкставыя** антонімы (**антонімы маўлення**) – словы, якія ў звычайнай моўнай сітуацыі не выражаюць супрацьлеглых значэнняў, але набываюць іх у індывідуальных аўтарскіх кантэкстах. Напр.: *Прайсці нялёгка год за годам, Бо шлях – то шоўк, а то асцё... Хто ж меру ведае заўсёды, Шчаслівы той на ўсё жыццё* (П. Броўка); *Вось так хлопец, вось так ён, Слухай яго, голь! На славах магутны слон, А на дзеле – моль* (Я. Купала); *Я да цябе звяртаю слова: Ты паглядзі на тых між нас, Каму дзяржавы нашай мова – Кусок руды, а не алмаз* (Н. Гілевіч) і інш.

Семантычныя асаблівасці антонімаў шырока выкарыстоўваюцца для стылістычных мэт у мастацкіх творах, публіцыстычнай літаратуры, розных жанрах вуснай народнай творчасці і г. д.

8. Выкарыстанне амонімаў, сінонімаў, антонімаў і паронімаў у вусным маўленні дзяцей дашкольнага ўзросту

Мэта навучання дашкольнікаў беларускай мове - выхаванне ў дзяцей любові і павагі да роднага слова, фарміраванне чуйнасці да моўных нормаў і

сродкаў выразнасці; развіццё адпаведнай моўнай здольнасці.

Далучаць дашкольнікаў да роднай мовы неабходна як мага раней. Далучэнне трэба арганізоўваць шляхам акультурацыі - увядзенне ў нацыянальна-культурны фон беларускай мовы. Толькі ў гэтым выпадку маўленчыя механізмы, якія фарміруюцца ў дзіцяці, працуюць не толькі на рускую, але і на беларускую мову, забяспечваюць нацыянальнае бачанне навакольнай рэчаіснасці. Роднай мова становіцца тады, калі чалавек карыстаецца ёю ў важных, асобна значных або эмацыянальна яркіх сітуацыях зносінаў. Напоўніць такімі сітуацыямі працэс навучання - задача педагога.

Вылучаюцца два ўзаемазвязаныя шляхі навучання дашкольнікаў амонімам, сінонімам, антонімам і паронімам, развіцця ў іх беларускага маўлення. З аднаго боку, гэта неўсвядомленае засваенне дзецьмі беларускай мовы ў штодзённых зносінах: праслухванне і абмеркаванне мастацкіх твораў, ўдзел ў беларускіх народных гульнях і святах і г.д. Выкарыстанне мовы як сродку зносінаў звязана перш за ўсё са свабодным валоданнем словам, глыбокім разуменнем яго значэння, дакладнасцю словаўжывання. З другога - гэта спецыяльна арганізаванае навучанне: заняткі па развіцці беларускага маўлення і мастацкай літаратуры.

Навучанне рускамоўных дзяцей беларускім сінонімам, амонімам, антонімам і паронімам дае станоўчыя вынікі пры строгім захаванні ў зносінах з дзіцём прынцыпу: адна асаба ў адной сітуацыі зносінаў - адна мова. Выхавальнік можа выкарыстоўваць у зносінах з дзецьмі рускую і беларускую мовы, але строга прытлімлівацца адной з іх на пэўных занятках, у гульнях і да т.п. або ў пэўным дні. Тады ў дзяцей фарміруецца дыферэнцыраваная маўленчая устаноўка на выкарыстанне беларускай або рускай мовы ў адпаведных сітуацыях, што дапамагае пазбегнуць змешвання дзвюх моў у маўленчай практыцы.

Далучаць дашкольнікаў да роднага слова неабходна з моманту наведвання дашкольнай установы. У гэтым выпадку маўленчыя механізмы, што фарміруюцца ў дзіцяці, працуюць не толькі на рускую, але і на беларускую мову і забяспечваюць нацыянальнае бачанне навакольнай рэчаіснасці. Засваенне беларускай мовы неапасродкавана - праз рускую мову, а непасрэдна садзейнічае фарміраванню моўнамысліцельнай дзейнасці на беларускай мове.

Каб стварыць станоўчую матывацыю засваення беларускай мовы, трэба наладзіць на ёй асобна значныя і эмацыянальна яркія зносіны. Тады дзіця знаходзіць задавальненне ў зносінах з беларускамоўным суразмоўцам, у асобным самавызначэнні, адчуванні поспеху і руху наперад у авалоданні беларускай мовай, як сродкам зносінаў.

Уключаць беларускія сінонімы, амонімы, антонімы і паронімы ў зносіны з дзецьмі з рускамоўнай сям'і неабходна паступова, пачынаючы са знаёмства іх з лепшымі ўзорамі мастацкіх, у першую чаргу фальклорных, твораў. Гэта дазваляе прылучыць рускамоўных дашкольнікаў

да багацця беларускай мовы, садзейнічае развіццю ў іх яго першапачатковай пачуццёвай асновы.

Таксама неабходная ўмовай навучання беларускім сінонімам, амонімам, антонімам і паронімам з'яўляецца ўлік першай(руускай) мовы, апора на маўленчыя навывкі дзяцей, набытыя пры засваенні рускага маўлення.

Такім чынам, можна адзначыць, што навучанне дашкольнікаў беларускай мове мае свае асаблівасці. Найбольшага поспеху можна дабіцца ў тым выпадку, калі навучанне ідзе у сістэме, а ў дашкольнай установе арганізуцца заняткі не толькі па развіцці маўлення, але і па іншых метадыках.

Пытанні да самакантролю:

1. Што такое амонімы?
2. Як падаюцца амонімы ў слоўніку ў параўнанні з мнагазначнымі словамі?
3. Якія існуюць спосабы адрознення амонімаў ад мнагазначных слоў?
4. Якія тыпы амонімаў вылучаюць?
5. Якія амонімы называюцца міжмоўнымі?
6. Як узнікаюць амонімы?
7. Адзначце выпадкі стылістычнага ўжывання амонімаў.
8. Што такое паронімы?
9. Якія найбольш частыя памылкі сустракаюцца ва ўжыванні паранімічных назваў?
10. Што такое сінонімы? Чым адрозніваюцца паміж сабой сінонімы?
11. Якія тыпы сінонімаў вылучаюць? Ахарактарызуйце іх.
12. Дайце характарыстыку эўфемізмам як разнавіднасці сінонімаў.
13. Раскрыйце значэнне сінанімічнага рада і дамінанты.
14. Чым слоўнік сінонімаў адрозніваецца ад тлумачальнага слоўніка?
15. Што такое антонімы? Якія неабходныя ўмовы ўзнікнення антаніміі?
16. Якія тыпы антонімаў бываюць?
17. Ці ўсе словы ў мове могуць уступаць ў антанімічныя сувязі?
18. Як уплывае на антанімію мнагазначнасць слова?
19. Як разумееце тэрмін “кантэкстуальны антонім”? Параўнайце яго з тэрмінам “кантэкстуальны сінонім”. Што іх збліжае і адрознівае?
20. Успомніце загалюкі мастацкіх твораў для дзяцей, у якіх ёсць антонімы.

9. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання

Лексічны склад беларускай мовы фарміраваўся на працягу многіх стагоддзяў, няспынна развіваўся і ўдасканальваўся. Менавіта ў лексіцы адлюстравалася і гісторыя развіцця беларускага народа. Вылучаюцца два вялікія пласты нашай лексікі паводле паходжання: спрадвечная і запазычаная.

Спрадвечная лексіка складаецца з чатырох пластоў слоў:

- 1) **індаеўрапейскія словы** (самыя старажытныя, ≈ 3–1 тысяч. да н. э.).

Абазначалі жыццёва важныя прадметы жывой і нежывой прыроды: *Бог, душа, вера, неба, вечар, зіма, дзень, маці, брат, дзед, сын, воўк, зерне, мёд, соль, салом, балота, гарэць, драмаць, есці; лічэбнікі два, тры, сто; займеннікі вы, сам, ты і мн. і інш.*

2) **агульнаславянскія (праславянскія) словы** (≈ 2 тысяч. да н. э. – 1 тысяч. н. э.): *дзіця, бабка, сірата, удава, заяц, бык, конь, лебедзь, крыўда, ласка, праўда; назвы прадуктаў харчавання: блін, піва, сала, квас, каша, масла, крупа, дрожджы і інш.; ваенныя тэрміны: абарона, бой, вайна, дружына, кап'ё, лук, полк, страла і інш.; колеры: белы, жоўты, зялёны, русы, рыжы, светлы, чорны, сіні і інш.* Пласт агульнаславянскай лексікі хоць і нешматлікі (≈ 2000 слоў), але з'яўляецца ядром слоўніка кожнай славянскай мовы.

3) **агульнаўсходнеславянскія словы** (УШ – ХШ стст.): *сям'я, ваявода, дань, воласць, выкуп, пастух, бондар, знахар, мельнік, селянін, клык, жаваранак, снягір, грэчка, качарга, лыжка, сарочка, рэпа, адзінаццаць, дванаццаць, дзевяноста і інш.*

4) **ўласнабеларускія словы** (ХІУ – ХУІІ стст.): *асілак, вадзянік, вайсковец, араты, працаўнік, вясковец, сейбіт; бусел, берасцянка, алешнік, ваўчкі, заранка, вясёлка, надвор'е, золак, світанне, спёка, цемра, сакавік, красавік; спадніца, хустка, абрус; драпікі, зацірка; пакута, пяшчота, хвароба, байка, выказнік, дзейнік і інш.* Менавіта ўласнабеларускія словы складаюць нацыянальную спецыфіку лексічнай сістэмы нашай мовы.

9.1. Запазычаныя словы ў беларускай мове

Да **запазычаных** адносяцца словы іншамоўнага паходжання, якія ў выніку семантычнага і фанетыка-марфалагічнага асваення зрабіліся лексічнымі адзінкамі беларускай мовы. Асноўная прымета запазычанага слова – яго функцыянальная значымасць, якая заключаецца ў тым, што слова абазначае прадметы і паняцці, якія не маюць адэкватнага абазначэння ў самой беларускай мове або з'яўляюцца семантычнымі ці стылістычнымі сінонімамі да адпаведнага беларускага слова. З іншых моў у беларускую мову такія словы пранікаюць як вусным шляхам (г. зн. перш трапілі ў жывую гаворку, а пазней пашырыліся ў пісьменнасці), так і кніжным (пачыналі ўжывацца ў пісьменнасці і літаратурнай мове, а потым паступова пераходзілі ў гаворку).

Выдзяляюцца дзве вялікія групы запазычаных слоў: са славянскіх моў і з неславянскіх.

1. Са славянскіх моў:

а) **стараславянскія** (або царкоўнаславянскія): *вобраз, вочы, воблака, храбры, продак, раб, цвярдуня, уладыка, храм, чэсны, блаславенне і інш.;*

б) **русскія** (з рускай мовы): *ссылка, пераварот, забастоўка, подзвіг, гадавіна і інш.;*

в) **українізми** (з української мови): *бацькаўшчына, вербалоз, ежа, агортваць, боршч, прыкмета, заляцанне, хутар, варэнік, побыт, журыцца, галушка, забабоны, лунаць і інш.*;

г) **паланізми** (з польської мови): *касцёл, палац, скарб, вьндліна, відэлец, гузік, карыць, сродак, скарга, рахунак, гатунак, здрада, апека, сукенка, літасць, айчына, пісар, кабета, хлопец, шчыры, дранцвець і інш.*;

д) з чэшської мови адзінкавыя прыклады: *калготы, блакіт*;

2. З неславянскіх моў:

а) **балтызми (літуанізми)**: *жвір, пуня, клуня, свіран, коўш, бурбалка, клыпаць, жуда і інш.*;

б) **цюркізми** (пераважна з татарської мова). Пачалі пранікаць у мову ўсходніх славян яшчэ ў старажытныя часы з мовы цюркскіх плямёнаў, што рабілі набегі на землі славян: *арда, баран, калчан, сарафан, балван, балда, лафа (салдацкае жалаванне; выгода), калчан, атаман, кінжал, халва, плоў, айва, гарбуз, бархан, туман, буран, торба, чамадан і інш.*;

в) **грэцызми** трапілі ў нашу мову яшчэ ў старажытнасці ў сувязі прыняццем хрысціянства. Пераважна гэта словы навукі, асветы, культуры, мастацтва, адукацыі: *ікона, царква, алфавіт, арфаграфія, графіка, кафедра, бактэрыя, дыягназ, трахея, мікроб, іон, істэрыя, філалогія, лексіка, алебастр, акіян, кіт, дэльфін, эпоха, элегія, камедыя і інш.*;

г) **лацінізми** ў нашу мову прыйшлі праз польскую, чэшскую і іншыя заходнееўрапейскія мовы: *каляндар, прафесія, доктар, літара, нацыя, тэкст, легенда, ангіна, вакцына, інфаркт, вірус, бацыла, біцэпс, імпульс, інстытут, лекцыя, глобус, экзамен, абітурыент, аратар і інш.*;

д) **германізми**: *афіцэр, маўзер, лагер, штаб, фронт, фланг, алкаголь, бутэрброд, цукар, вафля, гальштук, партвейн, паштэт, бінт, аспірын, гантэлі, цэйтнот, гросмайстар, штраф і інш.*;

е) **галіцызми** (з французскай мовы): *акардэон, баль, вальс, вернісаж, жанр, журы, раяль, бігудзі, памада, адэкалон, гарнітур, бра, вітрына, атэль, кавалер, какетка, камандор, гараж, кабіна, сапёр, баржа, міна, маршал, карабін, лікёр, кампот, марынад і інш.*;

ё) **англіцызми**: *аўт, бокс, гандбол, футбол, клуб, трактар, мічман, снайпер, бар, піжама, плед, вельвет, джынсы, віскі, пуніш, джэм, бекон, крэкер, кактэйль, кекс, джунглі, лідэр, мітынг і інш.*;

ж) **італізми**: *акорд, арыя, бас, флейта, опера, маэстра, карнавал, гірлянда, саната, палац, вермішэль, макароны, памідор, лаванда, інтанацыя, кар'ера, бандыт, фашызм і інш.*;

з) з **галандскай**: *бакен, баркас, боцман, канвой, марицэра, дамкрат, брас, краб, апельсін і інш.*;

і) з **іспанскай**: *арлекін, балеро, гітара, румба, танга, самбрэра, какаін і інш.*;

к) з **фіна-ўгорскіх** (фінскай, карэльскай, эстонскай, комі): *кілька, навага, салака, сёмга, тундра, нарты, сані і інш.*;

л) з **кітайскай**: *чай, жэньшэнь*;

м) з **японскай**: *івасі, соя, кіmano, самурай, цунамі, каратэ, дзюдо і інш.*

Пранікненне іншамоўных слоў – з’ява заканамерная для любой мовы. Гэта вынік палітычных, гандлёвых, эканамічных і культурных сувязей, цесных моўных кантактаў народаў свету. Запазычанні не парушаюць нацыянальнай самабытнасці беларускай мовы, яны ўзбагачаюць яе лексічную сістэму.

9.2. Прыметы запазычаных слоў

Амаль усе запазычаныя словы нясуць прыметы моў-крыніц, таму мы можам пазнаць, з якой мовы запазычана тое ці іншае слова.

- Асноўныя прыметы запазычанняў з неславянскіх моў:
- грэцызмаў – пачатковыя гукі [а], [э]: *акіян, этап, эпоха*;
 - гук [ф] у пачатку слова: *філасофія, фантазія, фаза, фаланга*;
 - спалучэнні зычных [кс], [ск], [пс], [мп], [мв] у сярэдзіне слова: *дыск, эліпс, сімптом, лампада*;
 - прыстаўкі а-, ан- (ана-), анты-, л-: *алагізм, анархія, антыдот, эўфілін*;
 - суфіксы -ад-, -ід-, -ік- (-ык-), -іск-, -ос- (-ас-): *лампада, піраміда, рыторыка, абеліск, тэрмас*;
 - пачатковыя часткі складаных слоў біа- (біё-), геа- (гео-), філа- (філо-) лацінізмаў – суфіксы -ум, -ус, -тар, -ент, -энт, -ур, -цы(я), -ат: *акварыум, радыус, аратар, агент, дыктатура, інструкцыя, агітацыя, адвакат*;
 - германізмаў – спалучэнні [шт], [шп] у пачатку ці ў сярэдзіне слова: *штаб, шпіль, муштра*;
 - спалучэнне [хт]: *шахта, вахта*;
 - частка -майстар у канцы слова: *гросмайстар, балетмайстар*;
 - запазычанняў з французскай мовы (галіцызмаў) – канцавыя спалучэнні анс, ёр, аж/яж: *сеанс, баланс, суфлёр, багаж, камуфляж*;
 - спалучэнні бю, вю, пю, фю: *бюро, бюлетэнь, гравюра, капюшон, фюзеляж* (корпус лятальнага апарата);
 - спалучэнні уа, уэ: *буржуа, гуаш, дуэль*;
 - спалучэнні лье, нье, цье, сье: *барэльеф* (скульптурны відарыс), *віньетка* (арнамент, малюнак на загаловачым лісце кнігі), *ранце* (чалавек, які жыве на рэнту, даход у форме працэнтаў), *дасье*;
 - канцавыя націскныя галосныя: *кашнэ* (вузкі шалік на шыі), *трыко, пано, філе*;
 - запазычанняў з англійскай мовы (англіцызмаў) – пачатковае спалучэнне дж: *джаз, джын, джынсы*;
 - канцавыя спалучэнні ёр/ер/эр/ар: *баксёр, катэр, дыспетчар*;
 - канцавыя спалучэнні інг-/ынг-: *брыфінг* (кароткая прэс-канферэнцыя), *маркетынг, спінінг* (рыбалоўная снасць);
 - канцавая частка складанага слова -мен: *спартсмен, бізнесмен*.

--спалучэнні **ге,ке, хе** ў корані: *агент, кельма, схема, Яўген*;
-- спалучэнні двух галосных у корані: *аул, ідэал, дуэт, гуаш*;
-- цвёрдасць зычных **д і т** у спалучэннях **дэ, ды, тэ, ты**: *дэтэктыў, дывідэнд, дыфтэрыя, дыван, дыцыпліна, медыцына, Атэла, Адэса, тыгр*;
-- прыстаўкі **а-, ант(ы)-, архі-, контр-, рэ-, дэ-, дыс-, амфі-** і інш.: *амаральны, антыцыклон, архіважны, контрмера, рэфармацыя, дэгазацыя, дыспрапорцыя, амфітэатр*;
--суфіксы **-ізм, (-ызм), -іст (-ыст), -ір (-ыр)** і інш.: *арганізм, сацыяліст, капіраваць*.

9.3. Фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў

Іншамоўныя словы, запазычаныя беларускай мовай, звычайна падпарадкоўваюцца яе законам, г.зн. падлягаюць графічнаму, фанетычнаму, граматычнаму і семантычнаму асваенню.

Графічнае асваенне – гэта перадача запазычаных слоў на пісьме сродкамі беларускай графікі. Так, англ.*computer, servisey* беларускай мове набываюць характэрнае для беларускай графікі афармленне: *камп'ютар, сервіс*.

Фанетычнае асваенне – гэта падпарадкаванне іншамоўных слоў фанетычным законам беларускай мовы і правілам вымаўлення. Напрыклад, ненаціскны гук [о] паводле беларускага вымаўлення ў большасці запазычаных слоў вымаўляецца як [а]: *аб'ект* (лац.*obiectum*), *тралейбус* (анг.*trolleybus*). У запазычаных словах не захоўваецца падаўжэнне зычных : *компас* (іт.*compasso*), *калегія* (лац. *collegium*). Звонкія зычныя ў канцы іншамоўных слоў вымаўляюцца глуха: *вернісаж* (фр. *virage*), *плед* (анг.*plaid*).

Марфалагічнае асваенне – гэта поўнае або частковае падпарадкаванне марфемнай структуры іншамоўных слоў законам беларускай мовы пры захаванні асноўных элементаў мовы-крыніцы. Напрыклад, іншамоўныя канчаткі і суфіксы звычайна адпадаюць або замяняюцца беларускімі: лац.*honorarium* – *ганарар*, лац. *praemium* – *прэмія*. Часам змяняецца род назоўнікаў: лац. *forum* (н.р.) – *форум* (м.р.); ням. *DasHospital* (н.р.) – *шпіталь* (м.р.). Зрэдку мяняецца лік іншамоўных назоўнікаў: ням. *Klappen* (мн.л.) – *клапан* (адз.л.); англ. *cakes* (мн.л.) – *кекс* (адз. л.). Асобныя словы ў выніку запазычання змянілі ў беларускай мове сваю былую прыналежнасць да пэўнага лексіка-граматычнага разраду. Так, французскі прыметнік *nocturne* “начны” ў беларускай мове нацюрн адносіцца да назоўнікаў; лацінскі дзеяслоў *credo* “верую” ў беларускай мове стаў назоўнікам ніякага роду – *крэда*.

Іншамоўныя словы ў беларускай мове нярэдка мяняюць сваю першапачатковую семантыку. Часцей за ўсё яна пашыраецца або канкрэтызуецца. Напрыклад, лацінскае *annotatio* “заўвага” стала ўжывацца як *анатацыя* са значэннем “кароткая характарыстыка кнігі, артыкула”. Іншамоўныя словы могуць звужаць свае значэнні, набываць іншы статус у лексічнай сістэме беларускай мовы. Так, лацінскае агульнаўжывальнае слова *antenna* “мачта” ўвайшло ў склад тэрміналагічнай лексікі беларускай мовы: *антэна* “частка радыёўстаноўкі, якая служыць для выпраменьвання і прыёму радыёхваляў”. Асобныя словы іншамоўнага паходжання напаўняюцца новымі значэннямі, не характэрнымі для мовы-крыніцы. Напрыклад, французскае *foyer* “ачаг” у беларускай замацавалася са значэннем “памяшканне ў тэатры, кіно як месца адпачынку” - *фае*.

9.4. Экзатызмы і варварызмы

Экзатызмы – словы і выразы, якія запазычаны з іншых моў, звычайна неіндаеўрапейскіх, і ўжываюцца для надання мове асобага нацыянальнага каларыту (цюркізмы: *арык, кішлак, джыгіт*).

Варварызмы – іншамоўныя словы ці выразы, якія ў выніку афектацыі атрымоўваюць больш ці менш рэгулярнае ўжыванне ў мове – рэцэптары, але не засвойваюцца ў ёй да канца, часцей за ўсё ў сувязі з цяжкасцямі граматычнага засваення (*сэ ля ві* – з французскай – такое жыццё; *о'кэй* – з англійскай – усё добра, *думспіго, спего* – з лацінскай – пакуль дыхаю, спадзяюся).

9.5. Інтэрнацыяналізмы

Інтэрнацыяналізмы — словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш, чым у 3 няроднасных мовах:

бел. *тэатр*

англ. *theatre*

ням. *theater*

ісп. *teatro*

балг. *театър*

Існуе цэлая група міжнародных элементаў (слоў, прыставак, суфіксаў, каранёў), якія ўвайшлі ў многія сучасныя мовы ў працэсе іх гістарычнага ўзаемадзеяння. Некаторыя з такіх элементаў прадстаўлены ў табліцы:

Міжнародныя элементы	З якой мовы	Значэнне	Вытворныя словы беларускай мовы
<i>а-</i> (<i>ан-</i>)	<i>грэч.</i>	<i>без, не алагічны,</i>	<i>амаральны</i>

<i>ант- (анты-)</i>	<i>грэч.</i>	<i>супраць</i>	<i>антыдэмакратычны</i>
<i>архі-</i>	<i>грэч.</i>	<i>звышгалоўны</i>	<i>архіважны архімандрыйт (тытул святара- манаха)</i>
<i>аква-</i>	<i>лац.</i>	<i>вада</i>	<i>акваторыя (наверхня вадаёма, водны ўчастак) акваланг</i>
<i>акт-</i>	<i>лац.</i>	<i>дзеянне</i>	<i>антракт акт</i>
<i>аэра-</i>	<i>лац.</i>	<i>паветра</i>	
<i>археа-</i>	<i>грэч.</i>	<i>старажытны</i>	<i>археалогія археаграфія</i>

9.6. Калькі

Лексічны склад мовы папаўняецца рознымі шляхамі. Найбольш пашыранымі з іх у беларускай мове з'яўляюцца словаўтварэнне, калі ад існуючых лексічных адзінак з дапамогай наяўных у дадзенай мове сродкаў (прыставак, суфіксаў і г.д.) утвараюцца новыя словы, і запазычанне, калі для называння пэўнага паняцця прадмета ці з'явы бярэцца слова з іншай мовы. Прамежкавае становішча сярод гэтых працэсаў займае **калькаванне** (стварэнне новых слоў са свайго моўнага матэрыялу, але на ўзор адпаведнай іншамоўнай лексемы). Такім чынам, **калькі** (франц. *calque* "копія") – словы, што ўтвараюцца ў працэсе калькавання, -- з'яўляюцца адначасова вынікам словаўтварэння і запазычвання, прычым запазычваецца толькі структура слова. Калькі ўяўляюць сабой памарфемны пераклад іншамоўнага слова, калі кожная яго значымая частка замяняецца марфемай мовы-рэцыпіента з там значэннем, якое мае адпаведная марфема мовы-крыніцы. Напрыклад, лексема *месяц*аход з'яўляецца калькай з рускага слова *луноход*: рускае *лун*=беларускаму *месяц*-; руская злучальная галосная (інтэрфікс) *-о-* = беларускай *-а-*, рускае *-ход* =беларускаму *-ход*.

Пытанні да самакантролю:

1. Назавіце асноўныя шляхі папаўнення і развіцця лексічнага складу беларускай мовы.
2. Якія пласты лексікі паводле паходжання вылучаюцца ў слоўніку беларускай мовы?

3. Якая лексіка складае аснову слоўніка сучаснай беларускай мовы?
4. Дайце вызначэнне спрадвечнабеларускай лексікі. На якія падгрупы яна падзяляецца?
5. Што ўяўляе сабой лексіка агульнаславянскага паходжання? Укажыце ясемантычныя групы.
6. Якая лексіка называецца агульнаўсходнеславянскай?
7. Якія словы адносяцца да ўласнабеларускай лексікі? З якім гістарычным перыядам звязана яе фарміраванне?
8. Чым выклікана неабходнасць у лексічных запазычаннях з іншых моў?
9. Што такое варварызмы? Экзатызмы? Інтэрнацыяналізмы? Якія прычыны абумоўліваюць іх запазычанне? Ці маюць гэтыя словы свае адпаведнікі ў нашай мове?
10. На якія групы і падгрупы падзяляецца запазычаная лексіка?
11. Укажыце фанетыка-марфалагічныя адметнасці запазычанняў з неславянскіх моў.
12. Што такое паланізмы? Назавіце іх адметнасці, прывядзіце прыклады.
13. Раскажыце пра запазычанні з рускай мовы.
14. Што такое ўкраінізмы? Прывядзіце прыклады.
15. Якія запазычанні называюцца галіцызмамі, англіцызмамі, літуанізмамі, цюркізмамі, лацінізмамі, германізмамі? Прывядзіце прыклады.
16. Як асвойваюцца інашмоўныя словы?

10. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання

У адносінах выкарыстання словы беларускай мовы не з'яўляюцца аднолькавымі: адны з іх ужываюцца ўсімі носьбітамі мовы незалежна ад іх пражывання, прафесіі, узросту, роду заняткаў, адукацыйнага і культурнага ўзроўню; другія – актыўна ўжываюцца толькі на пэўнай тэрыторыі, прадстаўнікамі асобных прафесійных ці сацыяльных груп насельніцтва, г. зн. з'яўляюцца тэрытарыяльна, прафесійна ці сацыяльна абмежаванымі. З гэтага вынікае, што лексіка сучаснай беларускай мовы ў залежнасці ад сферы ўжывання падзяляецца на дзве вялікія групы: агульнаўжывальную і абмежаванага ўжывання.

Агульнаўжывальная (агульнанародная) лексіка з'яўляецца асновай слоўнікавага складу беларускай мовы: без гэтых слоў нельга сфармуляваць і выказаць думку, без іх немагчыма далейшае развіццё і ўдасканаленне самой лексікі. Сюды адносяцца такія словы, якія вядомы ўсім носьбітам і шырока выкарыстоўваюцца імі без усякіх абмежаванняў. Гэта словы розных часцін мовы і розных стылістычных разрадаў (*дзень, каліна, заўтра, хадзіць, гаварыць, весела, мы, свой, два і многія іншыя*).

Лексіка абмежаванага ўжывання падзяляецца на дыялектную, жаргонную і спецыяльную.

Дыялектную лексіку складаюць словы, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй, гэта словы мясцовых гаворак (**дыялектызмы**). На тэрыторыі Беларусі выдзяляюць наступныя дыялекты: паўночна-ўсходні, паўднёва-заходні (асноўныя), сярэднебеларускі (цэнтральныя гаворкі) і заходнепалескі (брэсцка-пінскі). Кожны з гэтых дыялектаў мае свае асаблівасці, якія адрозніваюць іх адзін ад аднаго і ад літаратурнай мовы. Дыялектызмы, безумоўна, вядомы не ўсім носбітам мовы, а толькі тым, хто жыве на той тэрыторыі, дзе гэтыя словы бытуюць. Напр., *савяк* (замест літ. *падбярозавік*), *вятроўкі* (замест літ. *басаножкі*), *казлы* (*люцікі*), *пасоля* (*фасоля*), *ля, паля* (*паглядзі, глянь*), *гуліца* (*вуліца*), *тамака* (*там*), *настоўніца* (*настоўнік*), *барыла* (*бочка*) і інш.

Сярод дыялектызмаў вылучаюць параўнальна невялікую групу абласных слоў, г. зн. такіх, якія ўжываюцца на больш-менш значнай тэрыторыі Беларусі, выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах многіх аўтараў, але яшчэ не сталі літаратурнымі ў поўным сэнсе гэтага слова. **Абласныя** словы падаюцца ў слоўніках літаратурнай мовы з паметай **абл.** (абласное): *нацяты* (*нацягнуты*), *нябож* (*пляменнік*), *оступам* (*цесна абступіўшы, вакол*), *гучок* (*парастак*), *гуля і гула* (*гуз*), *жбан* (*збан*), *заложна* (*бесперапынна, настойліва, упарта*) і інш.

Дыялекты – гэта самыя старажытныя моўныя адзінствы, нават больш старыя, чым сама беларуская мова. У дапісьмовы перыяд дыялекты былі адзінай формай зносін. У наш час дыялекты не ўтвараюцца, а паступова разбураюцца. Тым не менш, для нацыянальнай мовы яны – скарбніца, якую неабходна захоўваць (дастаткова ўспомніць, што менавіта з дыялектаў «вырасталі» новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова). Узбагачэнне літаратурнай лексікі за кошт народна-дыялектных слоў – гэта такія ж гістарычны працэс, як і папаўненне яе шляхам запазычання іншамоўных слоў. У творах мастацкай літаратуры пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы з мэтай стварэння мастацкага вобраза, для характарыстыкі дзеючых асоб, перадачы моўнага каларыту мясцовасці, у якой адбываецца дзеянне.

Жаргонная лексіка (фр. *jargon* – умоўная гаворка) – гэта гутарковая мова пэўнай групы людзей, аб'яднаных агульнасцю інтарэсаў, звычак, заняткаў, сацыяльнага становішча і г. д. Жаргонная лексіка (адвольна выбраныя моўныя элементы) фарміруецца на базе слоў літаратурнай мовы шляхам іх пераасэнсавання, метафарызацыі. Так, у мове моладзі, вучняў, студэнтаў можна пачуць такія жаргонныя словы, як *продкі*, *шнуркі* (бацькі), *ажур* (парадак), *гнаць* (гаварыць няпраўду), *базар* (размова), *бомбы*, *шпоры* (шпаргалкі), *халтурыць* (нядобрасумленна выконваць працу), *філоніць* (ухіляцца ад працы), *бабкі* (грошы ўвогуле), *зелень* (долары), *драўляныя* (айчынная валюта) і інш.; у мове спартсменаў: *рамка* (вароты), *гарчычнік* (жоўтая картка), *вольнік* (барэц вольнага стылю) і інш.; прыклады армейскіх жаргонаў: *салага* (увогуле малады салдат), *дух, чарпак ці чайнік, слон, дзед* (радавы салдат у залежнасці ад часу знаходжання на тэрміновай службе), *старлей* (старшы лейтэнант), *кусок* (прапаршчык), *самаход* (самавольна

пакінуць воінскую часць), *дэmbель* (дэмабілізацыя), адкасіць (ухіліцца ад воінскай службы) і інш. У часы Вялікай Айчыннай вайны склаўся франтавы жаргон: *самавары* (мінамёты), *сабантуй* (артабстрэл), *кацёл* (акружэнне), *гасцінцы* (снарады, міны) і інш. Пэўным жаргонам карыстаюцца людзі, звязаныя агульнасцю інтарэсаў, часам негатыўнага характару (напр., у лексіконе аматараў выпіць сустракаюцца наступныя жаргонныя словы: *налізацца, завязаць, пузыр, чарніла, фауст, псіхатрон, балбанэс* і інш.).

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з'яўляецца *арго* (фр. *argot* – замкнуты). Асноўная функцыя арго – быць сродкам адасаблення, аддзялення яго носьбітаў ад іншых людзей. У строга тэрміналагічным сэнсе арго – гэта мова дэкласаваных груп грамадства і крымінальнага асяроддзя: зладзеяў, карцёжных шулераў, кантрабандыстаў, наркаманаў і пад. У Расіі арго пачало складвацца ў 2-ой палове XIX ст. пераважна ў гандлёвых цэнтрах, партовых гарадах, месцах ссылак. Аргатычная лексіка стваралася на базе натуральных моў. Аднак, каб ізалявацца ад грамадства, антысацыяльныя элементы выпрацавалі спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей. Турэмны жаргон – гэта таксама арго (*хата сухотнікаў/ тубікаў, крытка* – турма, *рамсы* – тлумачэнне, *скурвіцца* – здрадзіць). Іншая назва арго – тайная мова. Калі жаргон – гэта моўная гульня, забаўка, дык арго – гэта сродак прафесійнай дзейнасці, сродак самаабароны і адасаблення ад іншай часткі грамадства. “Сакрэтнасць” мовы дасягалася шляхам скажэння або пераасэнсавання агульнавядомых слоў: *вышка* (вышэйшая мера пакарання), *стукач* (даносчык), *сціркі* (ігральныя карты), *макруха* (забойства), *дзірка* (турма), *вывеска* (твар), *пазычыць* (украсці), *шырмач* (кішэнны зладзей), *раскалоцца* (прызнацца); выкарыстання запазычаных слоў (напр., *бан* у мове зладзеяў ‘вакзал’ з ням. *bahnhof*), а таксама шляхам перастаноўкі складоў у словах або дабаўлення да слоў новых элементаў (напр., *чуха* замест хачу, *шывар* замест тавар і інш.).

Слэнг – гэта моладзевы жаргон, ужыванне якога ў моладзевых суполках становіцца модным, прэстыжным і звычайна дэманструе далучанасць да нейкай суполкі (вучнёўскі жаргон, студэнцкі жаргон). Асаблівасцю з'яўляецца высокае ўжыванне запазычанняў з ангельскай мовы кшталту *акай* або *акей, вінда, пампаваць*, а таксама скарачэнне і пераасэнсаванне агульнанародных словаў (*продкі, белка*): *файна* – добра, цудоўна; *страшкі* – фільмы жахаў; *тэлефоніць/ тэліць* – тэлефанаваць; *я не даганяю* – я не разумею; *я без пайма* – я не ведаю; *залікоўка* – заліковая кніжка; *хвост* – нездадзены іспыт, залік; *топік* – тэма; *асобка, пісаць у асобку* – асабістая пошта; *зарэгіцца* – зарэгістравацца; *лячыць* – дурыць галаву; *вітанкі!* – прывітанне; *дзяк!* – дзякуй; *спатканкі* – спатканне; *мульти* – мультфільм.

Жарганізмы не ўваходзяць у лексіка-семантычную сістэму літаратурнай мовы, але могуць выкарыстоўвацца ў мастацкіх і публіцыстычных творах для характарыстыкі персанажаў, сацыяльнага асяроддзя.

Спецыяльнай лексікай карыстаюцца прадстаўнікі пэўнай галіны

навукі, прафесіі ці роду заняткаў. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з'яўляюцца:

- тэрміны,
- наменклатурныя назвы,
- прафесіяналізмы.

Тэрмін (ад лац. *terminus* – граніца, мяжа) – гэта афіцыйна ўзаконенае слова або словазлучэнне, якое ўваходзіць у тэрміналагічную сістэму пэўнай галіны навукі, культуры, вытворчасці, спорту і г. д., абазначае спецыяльнае паняцце і мае дакладнае лагічнае азначэнне (напр., *інтэграл, атмасфера, сінтэз, марфема, гіпотэза, афсайд, пенальці* і інш.). Тэрміны могуць быць як агульнанавуковыя (*аналіз, дослед, працэс, мадэль, тэорыя* і інш.), так і вузкаспецыяльныя (напр., у генетыцы: *храмасома, ген, зігота* і інш.; у мовазнаўстве: *постфікс, фанема, сінтаксіс, тапонімы* і інш.; у плаванні: *батэрфляй, кроль, брас* і г. д.). Заўважым, што словы агульнай лексікі засвойваюцца людзьмі стыхійна, па меры авалодання мовай, ствараюцца для патрэб усяго грамадства. Тэрміны ж прыдумваюцца штучна і патрабуюць спецыяльнай падрыхтоўкі ў той ці іншай сферы дзейнасці.

Па сваім функцыянальным значэнні блізка да тэрмінаў стаяць **прафесіяналізмы**. Гэта словы і выразы, уласцівыя мове прадстаўнікоў якой-небудзь прафесіі або сферы дзейнасці. Калі тэрміны маюць больш упарадкаваны, унармаваны характар, то прафесіяналізмы з'яўляюцца паўафіцыйнымі лексічнымі адзінкамі, якія выкарыстоўваюцца вузкім колам спецыялістаў, прычым пераважна ў гутарковым стылі (напр., у мове пчаляроў сустракаюцца такія прафесіяналізмы, як *дымар, ваішчына, раёўня, пропаліс*). Рэзкай мяжы паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі няма, і часта прафесіяналізм можа існаваць як сінонім тэрміна. Многія мовазнаўцы ўвогуле не вылучаюць прафесіяналізмы ў асобны разрад слоў спецыяльнай лексікі.

У адрозненне ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў **наменклатура** – гэта сукупнасць назваў канкрэтных аб'ектаў, якія вывучаюцца рознымі навукамі, ужываюцца ў тэхніцы, спорце і пад. Па складзе наменклатура велізарная. Так, толькі наменклатура медыцынскай тэхнікі (інструменты, апаратура і пад.) налічвае звыш 3000 назваў. Тэрміны маюць абстрактныя, адцягненыя значэнні, а наменклатурныя назвы абазначаюць даволі канкрэтную з'яву. Параўн.: *арфаграфія, прэфікс, марфема, злучнік* і інш. (прыклады мовазнаўчых тэрмінаў) і *най-, без-, пад-, за-* і інш. (наменклатурныя назвы канкрэтных прыставак). Сярод наменклатуры сустракаюцца і абрэвіятуры: *ЭВМ, ЗІЛ, ЗІС* і пад.

11. Лексіка беларускай мовы паводле частаты ўжывання

Змены, якія адбываюцца ў грамадска-палітычнай, эканамічнай, навукова-тэхнічнай і культурнай сферах жыцця, адлюстроўваюцца ў лексіцы, мяняюць слоўнікавы склад мовы. Адно прадметы, з'явы, паняцці існуюць спрадвечна, і словы, якія іх называюць, актыўна выкарыстоўваюцца

носьбітамі мовы; другія – адміраюць, а з імі знікаюць і іх назвы; трэція – узнікаюць, і разам з’яўляюцца новыя словы для іх абазначэння. З улікам гэтага вылучаюцца дзве катэгорыі слоў: словы актыўнага ўжытку і словы, якія застаюцца ў пасіўным запасе.

Актыўную лексіку складаюць самыя ўжывальныя словы, значэнне якіх зразумела ўсім носьбітам мовы. Пераважна гэта стылістычна нейтральныя словы найбольш шырокага ўжывання, звязаныя з жыццём чалавека наогул. Найбольш часта сустракаюцца словы, якія абазначаюць асоб (*чалавек, мужчына, дзіця мама, дзед* і інш.), назвы асоб па прафесіі (*доктар, рабочы, настаўнік* і інш.), назвы адрэзкаў часу (*дзень, год, вечар* і інш.), назвы надвор’я (*вечер, дождж, снег* і інш.), ландшафту (*балота, лес, поле, рака* і інш.), назвы жылля, раслін і жывёл, назвы адзення, ежы, побыту, розныя віды дзейнасці чалавека і многае іншае.

Да **пасіўнай лексікі** адносяцца словы, якія рэдка ўжываюцца ў працэсе моўных зносін людзей і маюць адценне ўстарэласці або навізны. Таму ўсю пасіўную лексіку можна падзяліць на два разрады: устарэлыя словы і неалагізмы. Устарэлыя словы ў сваю чаргу падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы – гэта такія ўстарэлыя словы, якія з’яўляюцца назвамі тых паняццяў і прадметаў, што зніклі з рэчаіснасці (напр., *войт, баярын, рэкрут, феадал, ваявода, бурлак, парабак, лёкай, гайдукі, маёнтак, шляхта, кальчуга, алебарда, мушкет, жупан, земства, эсэр* і інш.).

Архаізмы – гэта ўстарэлыя назвы прадметаў і з’яў, якія існуюць і ў наш час, але называюцца новымі словамі (напр., *бортнік* – пчаляр, *лемантар* – буквар, *вакацыі* – канікулы, *чалю* – лоб, *лік* – твар, *раць* – войска, *падлоўчы* – ляснічы, *модлы* – малітва, *бібліялогія* – кнігазнаўства і інш.).

Устарэлыя словы выкарыстоўваюцца і як нейтральныя словы (у навуковых працах па гісторыі, этнаграфіі, археалогіі), і як стылістычны сродак у творах мастацкай літаратуры для перадачы каларыту адпаведнай эпохі.

Неалагізмы (грэч. *neos* – новы, *logos* – слова) – гэта словы, якія з’явіліся ў мове як назвы новых прадметаў ці з’яў рэчаіснасці і не страцілі адцення навізны (напр., *кансэнсус, бартэр, брокер, лецішча, брыфінг, менталітэт, параза, вертыкальшчык, рэфлексія, маніторынг* і інш.). Паколькі неалагізмы абазначаюць, як правіла, важныя для грамадства паняцці, прадметы, з’явы, яны хутка страчваюць адценне навізны, свежасці і становяцца спачатку словамі ў пэўнай ступені прафесіянальнымі, а затым і агульнаўжывальнымі. Так, новыя словы 60-80-х гадоў ХХ ст. сваёй разнастайнай тэматыкай звязаны з асваеннем космасу (*касманаўт, касмадром, касмапорт, баракамера, касмалогія* і інш.), з развіццём новых галін навукі (*вірусалогія, геранталогія, мікраэлектроніка, наркалогія, псіхалінгвістыка* і інш.), навукова-тэхнічнага прагрэсу (*камп’ютэр, лазер, нейлон, ратапрынт, бойлер, батыскаф, электрамабіль* і інш.), спорту (*аўтаралі, біятлон, юніёр* і інш.), медыцыны (*алергія, стрэс, халестэрын, канцэраген* і інш.) і г. д., сёння ўспрымаюцца як прывычныя, звычайныя. Усе

яны знаходзяцца ў нарматыўным тлумачальным слоўніку і ўваходзяць у актыўны пласт лексікі. Пашырэнню неалагізмаў у мове садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі.

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць наватворы асобных пісьменнікаў, паэтаў, публіцыстаў. Такія выпадковыя наватворы называюць **аказіяналізмамі** (ад лац. *occasio* – выпадак) або індывідуальна-аўтарскімі (індывідуальна-стылістычнымі, кантэкстуальнымі) неалагізмамі. Напр.: *небазор, вечнабыт, прасветач, нязгледны* (Я.Купала); *жаўтацвецень, светазор, шаўкарунны, вольнаплынны* (Я.Колас) і інш. Аказіяналізмы ствараюцца з пэўнай стылістычнай мэтай і, як правіла, не выходзяць за межы мастацкага твора. Іх значэнне можна высветліць толькі ў кантэксце.

11.1. Дзіцячыя аказіяналізмы

Да аказіяналізмаў адносіцца дзіцячая словатворчасць – адна з галоўных асаблівасцей развіцця маўлення дашкольнікаў. У такой словатворчасці праяўляецца здольнасць дзяцей ствараць “новыя словы”, такія, як, напрыклад, *асоніць, бананас, стрыжульня, малювак*.

Дзіцячыя аказіяналізмы – заканамерны шлях авалодання дзіцем марфалагічнымі сродкамі мовы, адно з праяўленняў камбінаторнай здольнасці дзіцяці, якая толькі развіваецца. Ствараючы новыя словы, дзіця арыентуецца перш за ўсё на моўную сістэму, на прадуктыўныя словаўтваральныя мадэлі, якія замацаваліся ў яго моўнай свядомасці. Моўную норму дзіця пакуль што яшчэ не прымае пад увагу. Перыяд выкарыстання ўсіх магчымасцей сістэмы пры поўныя або амаль поўным ігнараванні нормы з’яўляецца найбольш прадуктыўным і творчым у развіцці маўлення дзіцяці.

Вылучаюцца некалькі прынцыпаў, па якіх дзеці ўтвараюць новыя словы:

1) частка якога-небудзь слова выкарыстоўваецца як цэлае слова: *леп* (тое, што залеплена), *стрэль* (ад страляць). Такія словы называюць словамі-асколкамі;

2) далучэнне да кораня слова “чужога” канчатка: *праўдун* (той, хто гаворыць праўду), *пахнючы, радаванне, страшнасць*;

3) адно слова складаецца з двух (“сінтэтычныя словы”). Пры стварэнні такіх слоў адбываецца счапленне тых частак слова, якія гучаць падобна: *макрэс* = *мокры*+*кампрэс*; *вуліцыянер* = *вуліца* + *міліцыянер*; *калаток* + *калаціць* + *малаток*; *пескаватар* = *пясок* + *экскаватар*.

Даследчыкі адзначаюць, што першапачатковай функцыяй стварэння дзіцячых аказіяналізмаў з’яўляецца намінатыўная, калі дзіця называе сваім словам новы аб’ект. Пазней намінатыўная функцыя адыходзіць на другі план, а на першы выступае функцыя арыенціровачная і экспрэсіўная (эстэтычная).

12. Лексіка беларускай мовы паводле стылістычнага выкарыстання

Моўны стыль – разнавіднасць літаратурнай мовы, сукупнасць моўных сродкаў, ужыванне якіх залежыць ад мэт і зместу выказвання. Асаблівасці таго ці іншага стылю, яго адметныя рысы вызначаюцца складам лексікі, характарам сказаў і граматычнымі формамі слоў. З улікам гэтага лексіка размяркоўваецца па пэўных стылістычных разрадах.

У межах функцыянальных стыляў выяўляюцца істотныя асаблівасці адбору і арганізацыі моўных сродкаў, у тым ліку і лексічных. Прыёмы і формы моўнага выражэння, спосабы адбору і спалучэння лексічных адзінак прадвызначаюцца перш за ўсё камунікатыўнай мэтазгоднасцю, якая патрабуе таго, каб з сістэмы выяўленчых сродкаў мовы адбіраліся толькі такія адзінкі, якія найлепшым чынам могуць задаволіць моўныя зносіны людзей у той ці іншай сферы дзейнасці – сацыяльна-эканамічнай, грамадска-палітычнай, навукавай і культурнай. Значыць, моўныя адзінкі, што нязменна выкарыстоўваюцца ў адпаведным функцыянальным стылі мовы, набываюць своеасаблівую стылістычную афарбоўку. Стылістычнай афарбоўкай лічыцца такая ўласцівасць слова, якая абумоўлена тыповай для яго сферай функцыянавання, пэўным чынам характарызуе адпаведную функцыянальную разнавіднасць мовы, а праз яе – сферу і ўдзельнікаў моўных зносін. Таму калі мы характарызуем слова ў адносінах яго стылістычнага выкарыстання, то пры гэтым маем на ўвазе перш за ўсё той функцыянальны стыль, у якім дадзенае слова рэгулярна выкарыстоўваецца.

Паколькі беларуская літаратурная мова выкарыстоўваецца як сродак пісьмовых і вусных зносін людзей, у яе сістэме склаліся адпаведна пісьмова-кніжныя і вусна-размоўныя стылі, або разнавіднасці мовы.

Да **пісьмова-кніжных** адносяцца: навуковы стыль (мова разнастайных навуковых і навукова-папулярных прац па розных галінах ведаў), публіцыстычны стыль (мова газетных і часопісных матэрыялаў, публічных выступленняў – зваротаў, заклікаў, пракламацый, рэпартажаў, інфармацый, інтэрв'ю, нарысаў, фельетонаў, памфлетаў), афіцыйна-дзелавы стыль (мова кодэксаў, статутаў, інструкцый, загадаў, актаў, дагавораў), мастацкі стыль (мова мастацкіх твораў розных жанраў).

Вусна-размоўнымі з'яўляюцца: гутарковы стыль (мова, характэрная для непасрэдных, неафіцыйных асабістых зносін паміж людзьмі ў вытворчай, грамадска-палітычнай, вучэбнай, навукавай, культурнай, спартыўнай і іншых сферах дзейнасці), размоўна-бытавы стыль (мова, характэрная для пазаслужбовых, паўсядзённа-бытавых зносін паміж людзьмі ў бытавой і сямейнай сферах).

Для пісьмова-кніжных стыляў з'яўляюцца тыповымі, напрыклад, словы *вектар, дыферэнцыяцыя, кадыфікацыя, малекула*; яны надаюць мове стылістычнае адценне кніжнасці; для вусна-размоўнага стылю – словы *бліны, верхавод, зацірка, балабоніць, буркалы, морда*; гэтыя словы надаюць мове стылістычнае адценне гутарковасці, размоўнасці. Словы ж *высокі, гаварыць*,

зямля, дом, хутка ў аднолькавай меры выкарыстоўваюцца ў пісьмова-кніжных і вусна-размоўных стылях, таму яны не надаюць мове якога-небудзь стылістычнага адцення. Такім чынам, калі разглядаць лексіку беларускай мовы паводле стылістычнай афарбоўкі, то ў яе складзе неабходна вылучыць наступныя разрады слоў: стылістычна нейтральную, кніжную, вусна-размоўную лексіку.

Да **стылістычна нейтральнай** (інакш – міжстылёвай) лексікі адносяцца словы, якія ўжываюцца ў розных стылях мовы і не маюць ніякай стылістычнай афарбоўкі. Стылістычна нейтральная лексіка выкарыстоўваецца ва ўсіх сферах моўных зносін людзей, таму ў яе склад уваходзяць словы, якія абазначаюць прадметы, якасці, дзеянні, вядомыя ўсім носьбітам мовы. Гэтыя словы з’яўляюцца агульнавядомымі назвамі з’яў прыроды (*вада, вецер, іней, снег*), раслін (*асака, вішня, жыта, ліпа*), жывёл (*воўк, конь, сабака*), паняццяў роднасці і сваяцтва (*бацька, дачка, удава*), пабудоў (*дом, палац, хата*), колераў і прымет (*белы, зялёны, кароткі, цёплы*), дзеянняў, працэсаў, станаў (*бегаць, вязаць, гаварыць, спаць*) і інш. Да стылістычна нейтральных адносяцца таксама лічэбнікі (*два, пятнаццаць, сто*), займеннікі (*гэты, наш, такі, яна*), прыназоўнікі (*ад, без, над*), злучнікі (*але, каб, і*), часціцы (*бы, нават, небудзь*).

Стылістычна нейтральныя словы складаюць большую частку лексікі беларускай мовы і з’яўляюцца лексічнай асновай усіх стыляў.

Да разрады **кніжнай** лексікі адносяцца словы, якія выкарыстоўваюцца пераважна ў пісьмовай мове. Асноўнымі сферамі яе функцыянавання з’яўляюцца навукова-тэхнічная, грамадска-палітычная і грамадска-культурная дзейнасць, справаводства і літаратурна-мастацкая творчасць, а найбольш тыповымі стылямі – навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-дзелавы і мастацкі. Таму ў складзе кніжнай лексікі адрозніваюцца наступныя функцыянальна-стылістычныя пласты: тэрміналагічная, публіцыстычная, афіцыйна-дзелавая і паэтычная лексіка.

Да **навуковай** лексікі адносяцца словы, што выражаюць паняцці розных галін навукі і тэхнікі і аб’ядноўваюцца ў мове пад агульнай назвай «тэрміны», напрыклад: *алегорыя, анафара, дзейнік, займеннік, косінус, лагарыфм, барый, фларыд, акорд, мелодыя* і інш. У адпаведнасці з існуючымі сферамі функцыянавання ў складзе тэрміналагічнай лексікі вылучаюцца наступныя разрады: грамадска-палітычная, грамадска-культурная, навуковая і тэхнічная тэрміналогія.

Да **грамадска-палітычнай** тэрміналогіі адносяцца:

1) тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў сферы грамадска-палітычнай дзейнасці: *актыў, выбары, дэпутат, савет, камісія*;

2) тэрміны розных грамадскіх навук: а) гісторыі: *адраджэнне, рэфармацыя*; б) філасофіі: *абстракцыя, алагізм, дуалізм, эмпірызм*; в) палітычнай эканоміі: *вартасць, даход, сродкі абарачэння*; г) логікі: *дэдукцыя, суджэнне, абстрактнае разважанне* і інш.

Да **грамадска-культурнай** тэрміналогіі адносяцца словы, што функцыянуюць у сферы культуры: а) музыкі: *акорд, арыя, гукарад*;

б) тэатральнага мастацтва: *авансцэна, дэкарацыя, трупа*; в) кінамастацтва: *гукааператар, сцэнарый*; г) выяўленчага мастацтва: *жываніс, нацюрморт, пейзажыст*; д) архітэктуры: *арка, барока, готыка* і інш.

Асаблівасцю грамадска-палітычнай і грамадска-культурнай тэрміналогіі з'яўляецца тое, што ім не ўласціва вузкая абмежаваная сфера выкарыстання, стылістычная замкнутасць. Удзел шырокіх народных мас у грамадска-палітычным і культурным жыцці краіны садзейнічае, з аднаго боку, пранікненню грамадска-палітычнай і грамадска-культурнай тэрміналогіі ў вусную мову, а з другога, – развіццю грамадска-палітычнага зместу ў звычайных агульнавядомых словах. У выніку гэтага паміж грамадска-палітычнай, грамадска-культурнай і стылістычна нейтральнай лексікай няма строгага размежавання.

У склад *навуковай* тэрміналогіі ўваходзяць тэрміны розных галін навукі: геаграфіі, геалогіі, мінералогіі, батанікі, заалогіі, біялогіі, фізіялогіі, астраноміі, хіміі, фізікі, матэматыкі, літаратуразнаўства, мовазнаўства і г.д., напрыклад: *азіс, мерыдыян, апоўзень, кайназой, базальт, гагарыніт; завязь, тычынка; амёба, вусень; бластэма, ген; аорта, нерв; апагей, пратуберанец; аксід, гідроліз; анод, ом; біном, вектар; балада, верш; інфінітыў, суфікс*.

Да *тэхнічнай* тэрміналогіі адносяцца тэрміны, што функцыянуюць у розных вытворча-тэхнічных сферах: машынабудаванні, электратэхніцы, гідратэхніцы, радыётэхніцы, металургіі, горнай справе і г.д., напрыклад: *генератар, камера згарання; высакавольтны, камутатар; гідрометр, дамба; дэтэктар, радыёзонд; вагранка, домна; бур, забой, уруб*.

Навуковая і тэхнічная тэрміналогія выкарыстоўваецца пераважна тымі, хто працуе ў адпаведнай галіне навукі ці вытворчасці. Яна менш вядома іншым носбітам мовы, таму больш выразна, чым грамадска-палітычная і грамадска-культурная, размяжоўваецца са стылістычна нейтральнай лексікай. Аднак паміж асобнымі пластамі навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі не існуе строга акрэсленай мяжы, таму ў некаторых галінах навукі і тэхнікі нярэдка функцыянуюць адны і тыя ж тэрміны, напрыклад: *асіміляцыя* – у біялогіі, мовазнаўстве, гісторыі, геалогіі; *дыферэнцыял* – у матэматыцы, машынабудаванні; *дыяфрагма* – у фізіцы, гідратэхніцы, анатоміі; *марфалогія* – у мовазнаўстве, заалогіі, батаніцы і да т.п. Сустрэкаюцца і такія тэрміны ў сучаснай беларускай мове, што шырока ўжываюцца ва ўсіх галінах навуковых ведаў, напрыклад: *аб'ект, абстракцыя, аналіз, аналогія, аргумент, варыянт, гіпотэза, дыферэнцыяцыя, класіфікацыя, эксперымент* і інш. Падобныя тэрміны прынята называць агульнанавуковымі, таму што іх выкарыстанне не абмежавана якой-небудзь адной ці некалькімі галінамі навуковай дзейнасці.

Асноўнай прыметай слоў *публіцыстычнай* лексікі з'яўляецца высокая частотнасць іх выкарыстання на старонках газет і часопісаў, дзе яны набываюць адметную функцыянальна-стылістычную афарбоўку.

Звычайна да публіцыстычнай лексікі адносяцца:

1) так званыя газетызмы – словы і спалучэнні слоў, што характарызуюцца высокай частотнасцю выкарыстання на старонках газет і часопісаў

і ўспрымаюцца носьбітамі мовы як спецыфічныя для газетнай мовы, напрыклад: *аглядальнік, допіс, інтэр'ю, каментарый, блакітнае паліва, зялёны канвеер, перадавікі вытворчасці, рабочая дынастыя* і інш.;

2) словы і словазлучэнні, якія ўжываюцца не ў прамым, а ў пераносным значэнні і ў выніку частага выкарыстання на старонках газет і часопісаў набываюць функцыянальна-стылістычную афарбоўку, характэрную для публіцыстычнага стылю, напрыклад: *вахта* (ураджаю), *мікра-клімац* (калектыву) і інш.;

3) асобныя словы грамадска-палітычнага зместу, якія вельмі часта выкарыстоўваюцца ў розных жанрах публіцыстычнай літаратуры і набываюць своеасаблівую афарбоўку публіцыстычнасці, напрыклад: *айчына, брацтва, патрыёт, генацыд, роўнасць, свабода* і інш.

Да **афіцыйна-(справавой)** лексікі адносяцца словы і ўстойлівыя спалучэнні слоў, тыповыя для дзелавых папер і афіцыйных дакументаў. Гэта:

1) назвы асоб па іх ролі ў афіцыйна-дзелавых адносінах паміж людзьмі: *ісцец, сведка, спажывец, субпадпарадчык, укладчык*;

2) назвы дзелавых папер і афіцыйных дакументаў: *акт, загад, заява, інструкцыя, іск, пастанова, паішпарт, пратакол, рэзалюцыя*;

3) так званыя канцылярызмы, г.зн. словы і спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца традыцыйнымі для дзелавых папер і механічна паўтараюцца як своеасаблівыя моўныя штампы, клішэ, напрыклад: *вышэйадзначаны, ніжэйпадпісаны, парадак дня, пастанавілі, слухалі, справаздача*.

Афіцыйна-дзелавая лексіка характарызуецца вялікай колькасцю стандартных моўных адзінак і адсутнасцю слоў з эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі значэння. Ёй уласціва адценне афіцыйнасці, «сухасці» і выразная арыентацыя на адпаведную сферу моўных зносін.

Надзвычай складаным з'яўляецца пытанне аб вылучэнні **літаратурна-мастацкай** лексікі. У творах сучаснай мастацкай літаратуры, разнастайнай у жанравых і тэматычных адносінах, выкарыстоўваюцца словы розных разрадаў, і вызначыць сярод іх такія, што маюць своеасаблівую літаратурна-мастацкую афарбоўку, вельмі цяжка. Звычайна вылучаецца дзве групы слоў:

1) кніжна-паэтычная лексіка (інакш – паэтызмы), якой уласціва стылістычнае адценне ўрачыстасці, узнёсласці або мяккасці, лірычнасці і якая ўжываецца пераважна ў паэтычных творах, напрыклад: *арала, веснавей, зараніца, ліра, муза, агняцветны, ратны, ясназоры*;

2) народна-паэтычная лексіка, што ўжываецца, як правіла, у вусна-паэтычнай творчасці, але сустракаецца і ў мове сучаснай мастацкай літаратуры, напрыклад: *галованька, дзеванька, зараначка, крынічанька*.

Асаблівасцю вусна-размоўнай лексікі з'яўляецца тое, што яна абслугоўвае сферу вусных моўных зносін, якія ажыццяўляюцца ў гутарковым і размоўна-бытавым стылях. Таму названы пласт слоў характарызуецца стылістычным адценнем гутарковасці ці размоўнасці.

З боку лексікі гутарковы стыль характарызуецца шырокімі магчымасцямі выкарыстання любога слова беларускай мовы і не мае якіх-

небудзь выразных, толькі яму ўласцівых лексічных сродкаў. Значыць, паведамленне на адну і тую ж тэму вуснае ад пісьмовага адрозніваецца не складам лексікі, а канцэнтрацыяй, частотнасцю тых ці іншых лексічных адзінак, што і надае мове адценне гутарковасці. Гэта адценне ствараецца ў выніку шырокага ўжывання:

1) незнамянальных слоў тыпу *вось, ну, значыць, ведаеш, разумееш, гэта самае, так сказаць*;

2) своеасаблівых спалучэнняў прыметнікаў і прыслоўяў з назоўнікамі і дзеясловамі, у складзе якіх прыметнікі і прыслоўі набываюць «гутарковае» эмацыянальнае адценне, напрыклад: *здаровы камень, сімпатычны касцюм, страшэнна падабаецца* і інш.

Да слоў, якія маюць стылістычнае адценне гутарковасці, адносяцца:

1) назвы тыпу *вячорка, газіроўка, электрычка, сталоўка*;

2) асобныя субстантываваныя назвы, што з'явіліся ў выніку выдзялення прыметніка з адпаведных словазлучэнняў, са значэннем асобы: *вясковыя, гарадскія, мінскія, універсітэцкія*;

3) усечаныя назвы тыпу *дыплом, дэтэктыў, транзістар*, утвораныя ад састаўных назваў *дыпломная работа, дэтэктыўны раман (фільм), транзістарны прыёмнік* шляхам усячэння прыметнікаў.

Да *размоўна-бытавой* лексікі адносяцца словы, якія выкарыстоўваюцца ў пазаслужбовых, паўсядзённа-бытавых зносінах паміж людзьмі, галоўным чынам у бытавой і сямейнай сферах, і характарызуюцца стылістычным адценнем размоўнасці. У склад гэтай лексікі ўваходзяць:

1) словы, якія абазначаюць розныя прадметы быту, напрыклад: *апалонік, бліны, ватоўка, дзежка, запечак, зацірка, скварка*. Асаблівасць гэтых слоў у тым, што яны не маюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі і збліжаюцца са стылістычна нейтральнымі словамі;

2) словы са значэннем адмоўных якасцей і паводзін чалавека: а) з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем неадабрэння: *беларучка, верціхвостка, ветрагон, гаварыльня, галаштаннік, дзяляга*; б) зневажальнасці: *брында, валацуга, гультай, лайдак*; в) пагардлівасці: *боўдзіла, брахун, душагуб, дылда, жмінда, зануда, куркуль*;

3) лаянкавыя словы з адценнем грубасці, напрыклад: *асталон, бал-ван, дурыла, ёлуп, зараза, ідыёт*;

4) вульгарныя словы, якія вызначаюцца зніжанай да непрыстойнасці характарыстыкай людзей, з'яў і дзеянняў, напрыклад: *смаркач, зяпа, пыса, апруцянец, жэраці, загнуцца, здохнуць*.

Лаянкавыя і вульгарныя словы знаходзяцца на перыферыі лексічнага складу беларускай мовы, па-за межамі літаратурнай мовы, таму іх выкарыстанне сведчыць пра нізкую моўную культуру. У мове мастацкай і публіцыстычнай літаратуры яны сустракаюцца толькі ў дыялогах, галоўным чынам пры паказе адмоўных персанажаў, іх паводзін і ўчынкаў.

У залежнасці ад стылістычнай афарбоўкі лексіка беларускай мовы падзяляецца на тры разрады: стылістычна нейтральную (лексіка з нулявой стылістычнай афарбоўкай), кніжную (лексіка, што надае мове стыліс-

тычныя адценні строгай дакладнасці, «сухасці», узнёсласці, паэтычнасці) і вусна-размоўную (лексіка, якая характарызуецца стылістычнымі адценнямі гутарковасці ці размоўнасці). З гэтага вынікае, што лексіка-стылістычная парадыгма складаецца з трох пазіцый: кніжнага слова – стылістычна нейтральнага слова – вусна-размоўнага слова, напрыклад: *лік* (кніж., уст., высок.) – *твар* (нейтр.) – *морда* (разм., груб.), *пыса* (вульгар., груб.), *мурло* (вульгар., груб.).

Лексіка-стылістычныя парадыгмы бываюць: а) поўнымі, калі складаюцца з трох асноўных пазіцый, напрыклад: *спачыць* (кніж., высок.) – *памерці* (нейтр.) – *адубець, загнуцца, здохнуць* (разм., груб.); б) няпоўнымі, калі складаюцца з дзвюх пазіцый (рэдка – з кніжнага і стылістычна нейтральнага ці кніжнага і вусна-размоўнага слоў, даволі часта – са стылістычна нейтральнага і вусна-размоўнага слоў): *доблесны* (кніж., высок.) – *адважны, смелы* (нейтр.); *ланіты* (кніж., паэт.) – *шчокі* (нейтр.); *адказаць* (нейтр.) – *адрэзаць* (разм.); *есці* (нейтр.) – *падсілкоўвацца, падмацоўвацца* (разм.), *жэрці* (разм., груб.). Пры гэтым асобныя пазіцыі лексіка-стылістычнай парадыгмы могуць быць прадстаўлены адным словам або некалькімі, у адпаведнасці з чым гэтыя пазіцыі называюцца аднакампанентнымі ці шматкампанентнымі.

Лексіка-стылістычная парадыгма адлюстроўвае адрозненні паміж словамі па іх стылістычнай афарбоўцы. Разам з тым яе кампанентам уласцівы, як правіла, розныя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні значэння, таму што многія кніжныя і большасць вусна-размоўных слоў адрозніваюцца ад стылістычна нейтральных, з аднаго боку, эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі ўзнёсласці, паэтычнасці, лірызму, а з другога, – пагардлівасці, зневажальнасці, грубасці, іроніі.

Слоўнікавы запас дзіцяці дашкольнага ўзросту, шляхі яго папаўнення

У працэсе развіцця слоўніка дзіцяці дашкольнага ўзросту вылучаюцца два ўзаемазвязаныя бакі – колькасны і якасны. Колькасны рост слоўніка залежыць ад умоў жыцця і выхавання дзяцей. Слоўнік маленькага дзіцяці складаецца ў асноўным з назоўнікаў і дзеясловаў. Асноўныя групы слоў адносяцца да асоб, што акружаюць дзіця (*мама, тата, баба, дзеда* і інш., уласныя імёны), птушкі, жывёлы (*мяў, коця, му*), прыродныя з’явы (*кап-кан*), цацкі (*ляля, мячык*), ежа (*ням-ням, піць, малако*), сон (*бай-бай*), рухі, прагулка (*топ-топ*), адзенне і абутак (*сукенка, тапкі, шапка*) і інш. Такія словы маюць просты гукавы лад, даступныя для артыкуляцыі ў малодшым ўзросце, маюць матываваную гукавую форму і зразумелы для дзіцяці “гукавыяўленчы” характар.

Пасля 1г. 6-8 месяцаў назіраецца хуткае павелічэнне актыўнага слоўніка дзіцяці. Гэта звычайна супадае з пачаткам перыяду пераходу да двухслоўных, а затым і да шматслоўных сказаў. Дзіця ў маўленні пачынае выкарыстоўваць словы розных часцін мовы. Заўважана, што скакападобна

павялічваецца менавіта актыўны слоўнік, а развіццё пасіўнага слоўніка адбываецца дастаткова плаўна.

У выніку развіцця пазнавальных здольнасцей дзіцяці яго слоўнік няўхільна пашыраецца. Паводле сучасных дадзеных, слоўнік дзіцяці чатырох гадоў складае ад 250 да 3000 слоў, а шасцігадовага дашкольніка – да 8000 слоў.

У працэсе засваення новых слоў у маўленні дзіцяці сустракаецца шэраг тыповых памылак. Да іх адносіцца пашырэнне значэння слова як наступства неасвоенасці якіх-небудзь яго семантычных кампанентаў – і, значыць, уключэння ў семантыку слова лішніх кампанентаў. Напрыклад, *пасаліць* – пасыпаць чым-небудзь (“*Пасалі цукрам*”, “*Пасалі пясочкам*”); *заплюшчыць* – сціснуць што-небудзі (не толькі веці): “*Глядзі, як я пальцы заплюшчыў!*”

Шмат непаразуменняў звязана з выкарыстаннем складаных слоў (крываногі, даўгавухі), калі дзіця расшыфроўвае толькі адзін карань слова, не ўлічваючы другі (“*Якія ў цябе таўстанузыя ногі!*”).

Разам з пашырэннем значэння сустракаецца і звужэнне. Гэтая з’ява становіцца відавочнай у выпадку проціпастаўленняў у маўленні дзяцей (“*Я прасіла глазунню, а ты зрабіла мне яечню*”).

Да тыповых памылак адносіцца і парушэнне нарматыўнай спалучальнасці лексічных адзінак. Дзіця не ўлічвае абмежаванняў, якія накладваюцца на спалучальнасць слоў з іншымі лексічнымі адзінкамі. Так, дзіця ўжывае слова *шафёр* не толькі ў значэнні “вадзіцель аўтамабіля”, а любога транспартнага сродку. Адсюль выказванні тыпу *шафёр тралейбуса, электрычкі* і нават *навозкі* (“*Глядзі, шафёр каня паганяе, а ён не едзе*”).

У маўленні дзяцей шырока распаўсюджана з’ява славесных замен – ужывання аднаго слова замест іншага, паколькі словы ў іх свядомасці яшчэ не набылі стабільных (гукавога і семантычнага) рыс, дастатковай устойлівасці. Да такіх славесных замен адносяцца замены паранімічнага характару (*ветэран* – *ветэрынар*, *гладыятар* – *гладыёлус*).

Папаўняючы слоўнікавы запас дзяцей дашкольнага ўзросту, неабходна ўлічваць гэтыя маўленчыя памылкі.

РЕЦ

II. Практычныя заданні

1. Спішыце вершы. Падкрэсліце словы, ужытыя ў прамым значэнні, адной рыскай, у пераносным – дзвюма. Вызначце тып пераносу значэнняў.

I. Стогнуць пілы, скрыгочуць бульдозеры –
Наламана нямала дроў.
І чарсцвее душа ад карозіі
Безадказных, бяздумных слоў.
(В.Вітка)

II. Вы не бачылі часамі,
Як, напіўшыся з крыніц,
Вырастаюць за лясамі
Горы спелых навальніц?
(В.Зуёнак)

III. Дзе мой край? Там, дзе вечную песню пяе Белавежа,
Там, дзе Нёман на захадзе помніць варожую кроў,
Дзе на ўзвышшах наваградскіх дрэмлюць суровыя вежы
І вішнёвыя хаты глядзяцца ў шырокі Дняпро.
(У.Караткевіч)

2. Вызначце від пераноснага значэння.

- 1) Выпіць шклянку вады;
- 2) на кабеце шмат золата;
- 3) у групе 30 душ;
- 4) у небе плывуць пухнатыя воблакі;
- 5) І жураўлі звыкліся з тым, што хата Пухоўскага не спіць, калі спіць уся вёска (В.Казько).
- 6) Год пасляваенны. Год работны. Шчэ з руін не выветрыўся дым, а на танцах, звыклыя ад поту, кірзачы і храмавыя боты рэжуць польку крокам страявым (У.Някляеў).
- 7) Чытаў Коласа, дарэвалюцыйныя апавяданні і перныя раздзелы трэцяй кнігі трылогіі (Я.Брыль).
- 8) Чырвоныя курткі выйшлі недзе скоро за рабочымі на прыпынку (І.Пташнікаў).

3. Спішыце, вызначце тып амонімаў і амографы.

I. Сям'я людская, думай жа пра стол,
Няхай штодзень на стол, як на прастол,
Які прыбраць па-гаспадарску трэба.
Каронаю ўзыходзіць бохан хлеба.
(П.Макаль)

II. Мімоза кажа мне ў садку,
– Ламай мяне, к сакавіку
Уся ў духмянай завязі:

Сваёй каханай *завязі*.
(А.Астрэйка)

III. Хлеб, напэўна, ніколі не *горкі*,
Толькі горкая праўда зямлі.
Дзед з жыццёвай спускаецца *горкі*,
Ужо не свецяць яму мазалі.
(А.Пысін)

IV. А паром на *прывязі*.
Толькі крыкні:
-- *Прывязі!*
Прывязе на бераг той.
(Р.Барадулін)

V. Ці трапіць штых ва ўпор,
Ці куля ўп'ецца ў *каску*,
Хай знаюць:
Я памёр,
Памёр за гэту *казку*.
(А.Куляшоў)

VI. І гэты край,
дзе нарадзіўся, *рос*,
Дзе днее, вечарэе і світае,
Усё –
ад зор далёкіх і да *рос* –
Твая радзіма, родная, святая.
(Р.Барадулін)

4. Размяжуйце выпадкі мнагазначнасці і аманіміі.

- 1) Блок патрый – хірургічны блок – шклабетонны блок;
- 2) выхоўваць кадры – найлепшыя кадры – кадры фільма;
- 3) вышыня палёту – вышыня трохвугольніка – завоблачная вышыня;
- 4) цяжкі абавязак – цяжкі сон;
- 5) добрая дысцыпліна ў групе – новая дысцыпліна ў вучэбным плане;
- 6) музычны такт – мець такт у паводзінах;
- 7) вучоныя запіскі – маладыя вучоныя;
- 8) працаваць у аўтобусным парку – пажаўцелыя дрэвы ў парку.

5. Укажыце пары слоў, не звязаныя антанімічнымі адносінамі.

- 1) Наступны дзень – мінулы дзень;
- 2) наступны радок – папярэдні радок;

- 3) наступны крок – зроблены крок;
- 4) рэзкі рух – плаўны рух;
- 5) рэзкае святло – слабое святло;
- 6) рэзкае павышэнне тэмпературы – плаўнае павышэнне тэмпературы;
- 7) вольны ход – замаруджаны ход;
- 8) вольны чалавек – палонны чалавек;
- 9) вольнае месца – занятае месца.

6. Растлумачце розніцу ў значэнні слоў.

- а) Ганаровы – ганарлівы – ганарысты;
- б) гарбар – грабар;
- в) рэальны – рэалістычны.

7. Падбярыце антонімы да выдзеленых слоў, запішыце і абгрунтуйце ваш выбар.

1. *Свежы* ранак разлівае над балотам малако (М.Хведаровіч). 2. Немцы і паліцаі ў гарнізоне насцярожаныя, да кожнага *свежага* чалавека прыглядаюцца (І.Клімаў). 3. Сёння выходзіць *свежы* нумар нашай газеты (У.Паўлаў). 4. Час ад часу хто-небудзь са старэйшых братоў хлопчыка прыносіць сюды *свежую* рыбу, крупы, бульбу (З.Бядуля). 5. Упершыню ў сваім жыцці Толя апынуўся ў такім *глухім* лесе адзін (А.Жук). 6. З паляны на беразе даляцелі *глухія* галасы, выплылі цені (У.Караткевіч). 7. Сцежка, каля якой усё гэта рабілася, была *глухая*, і нават днём незнаёмы з ёю чалавек доўга будзе блудзіць тут, пакуль выйдзе з лесу (К.Чорны). 8. Група дзяцей захапілася планам штучнага абваднення: яны адводзяць ваду з ручая на больш *высокія* месцы (К.Крапіва). 9. На ўсіх франтах народнай гаспадаркі ніхто наш тэмп *высокі* не саб'е (Н.Гілевіч). 10. Адзвінеў Раберціна Ларэці і на ноч *высокай* замоўк (А.Пысін).

8. Знайдзіце пару, у якой знаходзяцца семантычныя сінонімы.

а) Ісці – крочыць;	г) ісці – валачыся;
б) ісці – шыбаваць;	д) ісці – часаць.
в) ісці – плесціся;	

9. Знайдзіце пару, у якой знаходзяцца стылістычныя сінонімы.

а) Маёмасць – манаткі;	г) маёмасць – скарб;
б) маёмасць – багацце;	д) маёмасць – набытак.
в) маёмасць – пажыткі;	

10. Знайдзіце пару, у якой знаходзяцца абсалютныя сінонімы.

- а) Вопратка – апранаха; г) крумкач – грукан;
б) балота – імшара; д) сіла – мужнасць.
в) вораг – непрыяцель;

11. Ахарактарызуйце адрозненні ва ўжыванні сінонімаў і вызначце іх разрады. Вусна складзіце з імі сказы.

1. Агарнуць, атуліць, ахутаць, захіліць, захінуць, спавіць. 2. Бадзяцца, блудзіць, блукаць, валачыся, сланяцца, сноўдацца, цягацца, швэндацца. 3. Дакор, нараканне, папіканне, папрок. 4. Ардынарны, будзёны, звычайны, пасрэдны, радавы. 5. Абясілены, змардаваны, змарнелы, змораны, змучаны, зняможаны, знясілены, схуднелы, утомлены. 6. Дбаць, карцець, клапаціцца, мець клопат, рупіцца, спрыяць, старацца, турбавацца, увіхацца. 7. Багата, бездань, безліч, гібель, многа, мноства, нямала, прорва, процьма, шмат. 8. Здатны, гожа, мілавідны, пекны, прыгожа, самавіты, харошы. 9. Досвеццем, зацемна, на досвітку, на золку, нацямочку, рана.

12. Адрэдактуйце тэкст, замяняючы сінонімамі словы, якія паўтараюцца. Вызначце стыль тэксту, выпішыце словы абмежаванага ўжывання.

Курсавая праца прысвечана адной з актуальных праблем сучаснай дэфекталогіі – стану лагапедыі на сучасным этапе развіцця дэфекталогіі. У дадзенай працы выкарыстаны вынікі найноўшых навуковых даследаванняў у галіне лагапедыі як пэўнага раздзела дэфекталогіі. Праца пісалася з выкарыстаннем навуковых метадаў аналізу і сінтэзу. Навуковая і метадычная літаратура, выкарыстаная ў працы, вызначаецца разнастайнасцю і не абмяжоўваецца айчыннымі даследаваннямі. Так, у другім раздзеле нашай працы звернута ўвага на навуковыя даследаванні французскіх і нямецкіх дэфектолагаў па абранай праблеме дэфекталогіі, аналізуюцца даволі спрэчныя гіпотэзы беларускіх дэфектолагаў і, галоўным чынам, навукоўцаў-дэфектолагаў БДПУ. У працы таксама даследуюцца некаторыя навуковыя праблемы, звязаныя з вызначэннем дэфекталагічнага навуковага тэрміна “алалія”. Напрыканцы навуковай працы аўтар прыходзіць да высноў, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў заключэнні курсавой працы.

13. Знайдзіце памылкі ў лексічнай спалучальнасці слоў. Падбярыце да няправільна ўжытых слоў паронімы і запішыце сказы ў адпаведнасці з лексічнымі нормамаі беларускай літаратурнай мовы.

1. Маючы абанент на наведанне басейна ў першым паўгоддзі, мы значна палепшылі свой стан здароўя. 2. Да парушальніка закона нарэшце былі прыняты абмежаваныя меры. 3. Адрасат паслаў пісьмо на адрас, які

выклікаў павагу ў жыхароў гэтага горада. 4. Беларускае Палессе вядома ва ўсім свеце сваімі балотнымі тэрыторыямі. 5. У мяне заўсёды выклікалі шчырую павагу і захапленне бескарысных ўчынкамі людзей. 6. Вытворная практыка, якая праходзіць на пятым курсе, найбольш набліжае студэнтаў да адукаванага працэсу сучаснай школы. 7. Гасцінны бізнес набывае даволі шырокае развіццё ў нашай краіне. 8. Мужчынскія і жаночыя абавязкі ў сям'і трэба адрозніваць з ранняга дзяцінства. 9. У гэтым мястэчку камяністыя будынкі былі заўсёды вялікай рэдкасцю. 10. Нарэшце ў выніку шматгадовай партызанскай барацьбы гэта афрыканская маленькая краіна набыла статус незалежнай дзяржавы. 11. Рэдкія і старажытныя кнігі па абранай тэме можна атрымаць у чытацкай зале.

7. Да іншамоўных слоў падбярыце беларускія сінонімы і запішыце парамі.

Абстрактны, акупант, алегорыя, анархія, аргумент, арфаграфія, арфаэпія, аўдыенцыя, афарызм, брыфінг, вернісаж, гіпербала, грацыёзны, дыкцыя, дэмакратыя, дэфект, інтэрвал, інцыдэнт, кавалерыя, ландшафт, лозунг, менталітэт, рэбус, рэзерв, рэзюме, рэпліка, талерантнасць, тэрор, уніфікацыя, утрырываць, фальсіфікацыя, фізіяномія, фундамент, эвалюцыя, экзэмпляр, эксперымент, эпізод.

3. Знайдзіце ў кожнай лексічнай групе словы-гістрызмы.

1. Нарог, крышталь, баярын, вястун.
2. Стэльмах, павятком, цаля, запавет.
3. Рызыконт, даўніна, бурштын, саўнаргас.
4. Пастка, аканом, ліхаманка, патрава.
5. Мемуары, тэрарыст, пісьмоўнік, літасць.
6. Чынш, уласнік, фурманка, набытак.
7. Заступнік, футарал, нэпман, пляцоўка.

6. Выпішыце са сказаў экзатычную лексіку, растлумачце значэнне запазычаных слоў.

1. Я раптам пачуў перастук кастаньет і звон задуменны гітары (Панч.). 2. Яна пра вікінгаў расказвае ў песнях, як снягоў разгон; фіёрды з даўнішнімі назвамі прыводзіць у дзіцячы сон (Я.С.). 3. Гаркавы дымок саксаула. Баран смерць прыняў з-за гасцей. І смыленню цягне з аула, і прысмерк, як плоў, загусцеў (Р.Б.). 4. Расплятае вецер косы, свішча тонкая камча, цяжка дыхае раскосы аргмак каля пляча (Грах.). 5. І на далінах, на схілах бачу паміж каласамі скачкі джыгітаў тваіх, бурныя скокі хеўсураў (Бр.). 6. Засланяючы даль краявіду, узняліся ўгару тэрыконы, шмат вышэйшыя за піраміды, збудаваныя пры фараонах (Аўр.). 7. Куба – мачэта, якім мазолістыя рукі ссякаюць у сафру цукровы траснік, да сонца праз цемру шляхі пракладаюць

(М.Т.). 8. Муэдзін кабету прывітае, сам сабе прамовіць муэдзін: «Паранджу, напэўна, апранае, каб хаваць маршчыны ад мужчын...» (Вял.).

14. Вызначце, з якога прафесіянальнага асяроддзя прыйшлі ў літаратурную мову наступныя словы. Якім было іх першапачатковае значэнне (у дужках падаецца пераноснае)?

Страчыць (хутка, паспешліва пісаць), знітаваць (звязаць, з'яднаць), спудлаваць (зрабіць промах, схібіць), шліфаваць (удасканальваць, паляпшаць), загартаваць (зрабіць стойкім, вынослівым), прышчапіць (дамагчыся засваення якой-небудзь думкі, пачуцця, навыкаў), зацкаваць (замучыць нападкамі, паклёпамі), пасаваць (прызнаваць сябе бяссільным перад чым-небудзь), вытравіць (знішчыць, выкараніць).

15. Спішыце, замяючы словы гутарковага стылю на нейтральныя сінонімы ў наступных сказах.

1. Зноў лекцыі, бібліятэка, чыталка зноў шуршыць лісткамі. 2. Як і ў нас, тут вясёла бруяцца лясныя крыніцы, і ў дзятвы, як і ў нашай, праменіцца сонца з вачэй. 3. Толя прысеў на крэсла і пачаў разглядваць студэнцкую сталоўку. 4. Янка Купала не проста літаратурная з'ява ці эпоха, творчасць паэта – з'явішча грамадска-палітычнае. 5. А ў зімку, калі на вуліцы лютуе вятруга, добра пайсці на вячоркі ці на ігрышча. 6. І калі яшчэ не пакаралі – пакараем той крываваы зброд, тых, што чалавецтва абакралі на мільёны год. 7. Акрамя газіроўкі, у рюкзак паклалі пячэнне і цукеркі, каб пачаставаць дзяцей. 8. Пакуль прыйшоў аўтобус, мы ўсе адубелі на такім ветругане ў сваіх кароценькіх модных куртачках.

16. Выпішыце ў адзін слупок міжстылёвая словы, а ў другі – словы, якія адносяцца па пэўнага стылю, у дужках вызначце іх стылістычную памету. Зверцеся са слоўнікамі.

Абабак, аблуда, абстракцыянізм, аб'ядала, агароджа, агент, агламерат, агнастыцызм, аграрнік, аграрый, агрэх, адбухаць, акалічны, айцоўскі, аквеціцца, акупнік, акорына, актава, аксаміт, аналогія, аркуш, арэал, асавець, астра, астрог, балазе, баланс, балаўство, біліцёрка, блакнот, бортніцтва, бохан, брамнік, братва, братан, браценік, братавая, брук, брызент, будзень, бункер, бурапеніць, бурачковы, буржуй, вакцина, валаводнік, валатоўка, валахаты, валачобнік, валентнасць, вальтэр'янства, валэндацца, вар'ят, верабіна, вераб'іны, верасень, весялушка, веча, вільгаць, вусцішнасць, вячэрні, вячоркі.